

Godsdienstcontroverse of politieke rel?

De Aprilbeweging in Nederlandse geschiedenismethoden, 1875 - 1941

Jan Pieter Rottier

384749

384749jr@student.eur.nl

Masterscriptie

24 juli 2015

Begeleider: Prof. dr. M. Grever

Tweede lezer: Tina van der Vlies MA

Master Maatschappijgeschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Hoofdstuk 1 Onderzoeksofzet	4
1.1 Inleiding en vraagstelling	4
1.2 Theoretisch kader en historiografie.....	6
1.3 Bronnen en methode	19
Hoofdstuk 2 Vaderlandse geschiedenis in het klaslokaal	27
2.1 Inleiding.....	27
2.2 Een nieuwe school	28
2.3 Vaderlandse geschiedenis voor iedereen	36
2.4 Conclusie	40
Hoofdstuk 3 De Aprilbeweging: strijd over God en grondwet.....	43
3.1 Inleiding.....	43
3.2 Katholieken worden één	43
3.3 De teleurgestelde koning	47
3.4 Eindelijk bisschoppen.....	54
3.5 De verzuiling: eenheid in verscheidenheid	62
3.6 Conclusie	66
Hoofdstuk 4 Strijdende kerken en de verbindende grondwet	68
4.1 Inleiding.....	68
4.2 De katholieke kerk in oude luister hersteld	68
4.3 De “foute” paus.....	76
4.4 Bange protestanten	79
4.5 Conclusie	85
Hoofdstuk 5 Complot tegen Thorbecke	87
5.1 Inleiding.....	87
5.2 De conservatieven strijden mee	87
5.3 De koning grijpt zijn kans	92
5.4 Thorbecke, de “tweede koning” van Nederland	96
5.5 Conclusie	104
Woord van dank	111
Bijlage I Bronnenlijst.....	112
Bijlage II Analyseschema	114
Literatuurlijst	116

Omslagbeeld: 'Spotprent op de val van het eerste ministerie Thorbecke, ten gevolge van de Aprilbeweging', naar een anonieme lithografie, afkomstig uit de Atlas van Stolk en gepubliceerd in L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren, Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag 1953) 107.

Hoofdstuk 1 Onderzoeksopzet

1.1 Inleiding en vraagstelling

De anonieme spotprent op de voorkant verbeeldt precies waar het in deze scriptie over gaat. Laten we 'm er even bij pakken. Boven in beeld zien we een engel met een banier in handen met daarop de woorden "vrijheid van geweten". Precies voor Thorbecke valt het doek neer, want deze liberale minister was het die met zijn grondwetherziening iedere Nederlander totale gewetensvrijheid gaf: iedereen mocht geloven waarin hij of zij wilde, en iedere geloofsgenootschap was vrij zich naar eigen inzicht te organiseren. Rechts van Thorbecke zien we twee bisschoppen, links van hem zien we de paus. Door Thorbeckes wetsaanpassing mocht de Vaticaanse kerkvorst weer bisschoppen aanstellen in Nederland. Dat was bijzonder: meer dan tweehonderd jaar had ons land het zonder hen moeten doen – al die tijd was Nederland zendingsterrein. De paus en de bisschoppen lijken de overwinning te vieren, samen met Thorbecke en enkele van zijn ministers. Met elkaar dansen ze om een tafel die Nederland symboliseert.

Achter Thorbecke zien we een deur op een kier staan. Vanuit de achterliggende ruimte komt een hand tevoorschijn die de kring probeert te doorbreken. Aan de kroon te zien, gaat het om Willem III. De koning was iets daarvoor in Amsterdam toegesproken door een grote groep protestanten. Ze waren bezorgd over de toenemende geloofsvrijheid van de katholieken en angstig dachten ze terug aan de tijd van de inquisitie in de zestiende eeuw. Ook hadden ze het idee dat de Thorbecke actief bij de paus had aangedrongen op het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Na een beladen toespraak boden de protestanten de koning 51 duizend handtekeningen aan. In de tussentijd waren ook groepen conservatieven op de barricaden gesprongen: zij vonden de ideeën van Thorbecke veel te vooruitstrevend. De koning gaf de protestantse petitie-aanbieders een antwoord waaruit kon worden opgemaakt dat hij het met ze eens was. Hiermee ging de koning tegen de herziene grondwet in, en tegen Thorbecke en zijn ministers. Volgens die nieuwe grondwet waren de ministers verantwoordelijk voor de uitspraak van de koning, en daarom besloten

ze af te treden. Daarmee verbrak de koning de kring van dansende politici en geestelijken.

Deze Aprilbeweging en de val van het kabinet-Thorbecke maakten veel los onder protestanten en katholieken, en ook onder liberalen en conservatieven – toen en ook in de tijd die volgde. De spotprent op de voorkant is daar maar een enkel voorbeeld van. De ‘strijd’ tussen protestanten, katholieken, liberalen en conservatieven vond niet toevallig plaats in de negentiende eeuw. In die eeuw was Nederland politiek, economisch en sociaal gezien behoorlijk verdeeld, en politici en de hogere burgerij probeerden daarin eenheid te brengen. Dat dat met horten en stoten ging, maakt de Aprilbeweging duidelijk. Want die eenwording maakte heel wat vragen los. Hoe kunnen katholieken en Nederlanders zich met elkaar verbinden als ze op zo’n verschillende manier geloven, en in het verleden regelmatig tegenover elkaar stonden? Wie is een echte Nederlander, en wie niet? En welk geloof heeft hij of zij? Wat zorgt voor de noodzakelijke verbinding? De nieuwe grondwet? Maar vonden de conservatieven die niet weer te liberaal?

Het onderwijs speelde een belangrijke rol in de eenwording in de negentiende eeuw. De overheid richtte nadat de Onderwijswet van 1806 in werking was getreden, nieuwe scholen op en ging bestaande scholen strenger controleren. Ieder kind moest naar school kunnen, en overal hetzelfde kwalitatieve onderwijs krijgen, vond de overheid.¹ Overal gingen kinderen hetzelfde leren: dezelfde taal en dezelfde vaderlandse geschiedenis. Op school leerden de kinderen hoe ze moesten denken en doen als een goede Nederlander. Pas honderd jaar later werden kinderen ook echt verplicht om naar school te gaan.² Religieuze groepen mochten nadat de Wet op het Lager Onderwijs van 1857 in werking trad, eigen scholen beginnen³ en vanaf de eeuwwisseling richtten ze ook steeds meer confessionele middelbare scholen op.⁴

De Aprilbeweging draaide, zoals we zagen, om hele existentiële zaken: religie, de grondwet en de nationale identiteit. En we zagen ook al dat kinderen hier op school van alles over leerden. Vanaf wanneer kwam de Aprilbeweging aan bod in de geschiedenisles? Wat werd kinderen op de verschillende scholen verteld over de Aprilbeweging? Waar werd de nadruk op gelegd? Op die vragen wil ik in dit onderzoek een antwoord geven. Dat doe ik aan

¹ Emma Los, *De canon van het onderwijs* (Amsterdam 2012) 55-58.

² Los, *De canon*, 103-107.

³ Idem., 69.

⁴ Kees Mandemakers, *Hbs en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland ca. 1800-1968* (Amsterdam 1996) 75.

de hand van een analyse van geschiedenismethodes uit de periode van 1875 tot aan de Tweede Wereldoorlog.

Mijn hoofdvraag luidt:

Op welke wijze werd de Aprilbeweging van 1853 verbeeld in geschiedenismethoden van het middelbaar en hoger onderwijs in de periode 1875 tot 1941?

De deelvragen die ik wil behandelen, luiden:

- Hoe ontwikkelde het middelbaar onderwijs zich in de periode 1863-1941?
- Hoe ontwikkelde het geschiedenisonderwijs zich in deze periode?
- Welke ontwikkeling maakten de katholieken door in de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw?
- Welke ontwikkeling maakte de parlementaire democratie door in de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw?
- Hoe verbeelden de geschiedenismethodes uit de periode 1875-1941 de religieuze kant van de Aprilbeweging?
- Hoe verbeelden de geschiedenismethodes uit de periode 1875-1941 de politieke kant van de Aprilbeweging?
- Werd er een kant benadrukt? Of was er ook aandacht voor meerdere perspectieven?

Mijn bijdrage zit hem vooral in de verbinding die ik maak tussen de natiestaat en nationale identiteit als theoretisch concepten enerzijds en de concrete eenwording van Nederland, de rol van het onderwijs en de invloed van verschillende religieuze en politieke groepen. Deze 'samensmelting' ben ik nog niet tegengekomen. Onderzoek naar schoolboeken is nog volop in ontwikkeling, zoals verderop in deze masterscriptie zal blijken. Door een goede methodologie te ontwikkelen, hoop ik ook een bijdrage te kunnen leveren aan dit onderzoeksveld.

1.2 Theoretisch kader en historiografie

1.2.1 Theoretisch kader

De Aprilbeweging is, zoals we in de inleiding al gezien hebben, een episode uit het

negentiende-eeuwse proces van natievorming. De concepten 'natiestaat' en '(nationale) identiteit' helpen om inzicht te krijgen in dit proces, en daarom staan ze centraal in dit onderzoek. Het onderwijs speelde een belangrijke rol in het creëren van een nationale eenheid. In de loop van de negentiende eeuw richtte de overheid overal in het land scholen op, nam bestaande scholen onder hoede, en hield toezicht op scholen van andere partijen. Kinderen leerden er van alles over de nationale geschiedenis. Er zit wellicht verschil in de manier waarop in de geschiedenismethodes van de verschillende scholen over de Aprilbeweging werd gesproken. Het begrip 'Herinneringsstrijd' helpt om dit te onderzoeken, en daarom staat ook dit concept centraal in dit onderzoek. In de nu volgende historiografie leg ik de betekenis van de drie concepten uit, en hoe die betekenis – vooral in het geval van de eerste twee – door de tijd heen veranderd is.

1.2.2 Historiografie

Natiestaat

Het onderzoek naar de natiestaat werd nieuw leven ingeblazen door ontwikkelingen in de Sovjetunie. Daar vierde het nationalisme hoogtij, en ook in de landen waarin de Sovjetunie in 1989 uiteengevallen was, leefde het nationalisme op.⁵ Ernest Gellner was een van wetenschappers die onderzoek deed. In zijn boek, *Nations and Nationalism* dat in 1983 verscheen, schetst hij hoe vanaf de negentiende eeuw naties en nationalisme ontstonden. Met nationalisme bedoelt hij overigens niets negatiefs: het slaat vooral op de verbinding die burgers met elkaar ervaren. Voor het ontstaan van deze eenheid waren volgens hem drie nauw met elkaar samenhangende 'ingrediënten' belangrijk: staatsvorming, industrialisatie en cultuur. De staat begon zich vanaf de vroege negentiende eeuw te verbinden aan een bepaalde cultuur, vaak de elitecultuur in een gebied. Vervolgens begon die staat die cultuur en de daarmee samenhangende normen en waarden te verspreiden, voornamelijk via het onderwijs. Dat mensen dezelfde opvattingen meekregen en dezelfde taal leerden spreken, was belangrijk voor het industrialisatieproces. Arbeiders moesten immers goed met elkaar kunnen communiceren, en moesten dezelfde werkhouding hebben. En doordat mensen zich verbonden met elkaar gingen voelen, kon er arbeidsverdeling plaatsvinden. Zo hoefde niet

⁵ Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007) 24.

iedereen zich meer met voedselvoorziening bezig te houden en konden er nieuwe werkvormen ontstaan. Mensen konden zelfs van de ene naar de andere baan gaan en zelfs opklimmen. Hoewel iedereen verschillend werk deed, ook van verschillend niveau, werd toch iedereen gezien als voorwaardig deel van de samenleving. Dit heeft de industrialisatie weer verder versterkt. Door dit proces van staatsvorming, industrialisatie en cultuurverspreiding ontstonden volgens Gellner staatsvorming en nationalisme.⁶

In hetzelfde jaar verscheen ook *The invention of tradition* van Eric Hobsbawm. Ook hij wijst erop dat de onderlinge verbondenheid tussen burgers vanaf de negentiende eeuw ontstond. Om die eenheid te laten ontstaan, gingen staten hun burgers erop wijzen dat ze gezamenlijke wortels in een ver verleden hadden, zegt Hobsbawm. Dat deden die staten volgens hem onder andere door oude tradities in ere te herstellen, of door tradities in te zetten die heel oud leken, maar het in werkelijkheid niet waren. "Invented traditions", noemt hij ze. Ze zijn een verzameling handelingen die normen en waarden bij mensen overbrengen. Door iedere herhaling worden die normen en waarden benadrukt, en daardoor gaan mensen er op den duur naar handelen. Tradities bestonden natuurlijk al wel langer, maar door de snelle veranderingen in de negentiende eeuw gaven ze geen houvast meer. Daarom moesten ze worden aangepast, of moesten er nieuwe tradities worden 'uitgevonden'. Zo werden er bijvoorbeeld nieuwe symbolen, uitingen of handelingen bedacht, of tradities werden met elkaar vermengd. Leidraad was dus het verleden. Men probeerde een brug tussen vroeger en nu te slaan, alsof er sprake was van continuïteit – alsof, want die link was, zoals gezegd, fictief, bedacht en uitgevonden.⁷

In zijn boek *Nations and Nationalism since 1780*, dat een aantal jaar later verscheen, schetst Hobsbawm een aantal voorwaarden voor het ontstaan van naties en nationalisme – voorwaarden waaraan volgens hem in het negentiende-eeuwse Europa aan werd voldaan. Nationalisme ontstaat wanneer mensen zich én met elkaar én met de politiek van het land verbonden voelen, stelt hij. Die verbondenheid is heel sterk, want zelfs in tijden van oorlog schikken burgers zich zonder nadenken achter hun eigen staat, zegt hij net als Gellner.⁸ Het ontstaan van die verbondenheid is ook volgens hem een kunstmatig proces, onder andere

⁶ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Malden/Oxford/Carlton 1983) 139-141.

⁷ Eric J. Hobsbawm, 'Introduction: Inventing Traditions', in Eric J. Hobsbawm en Terence Ranger (eds) *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983) 1-7.

⁸ Hobsbawm, Eric J., *Nations and Nationalism Since 1780. Programme, Myth, Reality* (Cambridge 1990) 9; Gellner, *Nations and Nationalism*, 1.

doordat de staat een gedeeld verleden 'bedenkt', gedeelde normen en waarden 'schept' en een gedeelde taal 'creëert'. Naties kunnen dus pas ontstaan als er staten zijn, concludeert hij net als Gellner.⁹ Naties en nationalisme zijn dus grotendeels van bovenaf geconstrueerd, zeggen ze. Maar in dit proces moet ook naar de rol van gewone mensen gekeken worden, vindt Hobsbawm – iets dat Gellner volgens hem te weinig doet.¹⁰ Het ontstaan van naties staat volgens Hobsbawm ook niet los van technologische en economische ontwikkelingen. Voor het ontstaan van gestandaardiseerde nationale talen, was bijvoorbeeld de uitvinding van de boekdrukkunst erg belangrijk.¹¹ Hij wijst er tenslotte op dat het ontstaan van nationalisme een proces is: het ontwikkelt zich ongelijk over sociale groepen en regio's in een land. In dit idee heeft hij zich laten leiden door het werk van Miroslav Hroch.¹²

Ook politicoloog Benedict Andersons wijst er in zijn boek *Imagined Communities* (1983) op dat de verbondenheid die burgers onderling voelen, kunstmatig is. Burgers vormen volgens hem een "verbeelde gemeenschap". Een natie is een verbeelde, gelimiteerde en soevereine gemeenschap, meent hij. Een natie is verbeeld, omdat zelfs in de kleinste naties mensen elkaar niet allemaal kennen en spreken, terwijl ze zich toch verbonden voelen met elkaar. De verbeelding wordt dan als het ware werkelijkheid. Een natie is gelimiteerd, omdat geen enkele natie zich met de hele wereld wil verenigen. Naties hebben een duidelijke geografische grens. Een natie is ook soeverein, omdat niet een door God 'aangestelde' vorst aan het hoofd staat, maar de natie zelf het hoogste goed is. En tenslotte is een natie een gemeenschap, omdat ondanks de verschillen mensen zich toch verbonden voelen met elkaar en zelfs willen sterven voor elkaar, of oorlog willen voeren met een andere natie.¹³

Volgens Anderson is het verdwijnen van het Latijn een belangrijke reden voor het ontstaan van nationale gevoelens. Het verdwijnen had volgens hem meerdere oorzaken. Absolute vorse gingen hun volk bijvoorbeeld steeds meer in hun landstaal aanspreken. Ook verscheen de Bijbel verscheen als gevolg van de reformatie in steeds meer lokale talen, en in navolging daarvan gaven boekverkopers vanuit commerciële motieven ook steeds meer niet-Latijnse boeken uit. De opkomst van de boekdrukkunst, het ontstaan van een goed

⁹ Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, 9-10; Gellner, *Nations and Nationalism*, 48-49.

¹⁰ Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, 10-11, citaat op pagina 10.

¹¹ Idem., 10.

¹² Idem., 11-12, citaat op pagina 12.

¹³ Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (1983; London / New York 2003) 5-7.

distributienetwerk en de verschijning van commerciële ideeën droegen volgens hem natuurlijk ook bij aan deze ontwikkeling.¹⁴ Op drie manieren zorgt taal voor een sterk nationaal bewustzijn, zegt hij. Mensen begrijpen elkaar, en kunnen ideeën uitwisselen. Taal wordt vastgelegd, zodat mensen ook teksten van langer terug kunnen lezen. Taal veralgemeniseert, zodat over langere afstanden met elkaar kunnen communiceren.¹⁵ Teksten geven ook een gemeenschapsgevoel, bijvoorbeeld omdat grote groepen mensen een verhaal lezen (soms zelfs op zelfde momenten van de dag, of net nadat een boek is uitgekomen) en omdat een auteur situaties oproept die voor grote groepen mensen herkenbaar zijn.¹⁶ Het onderwijs speelt een belangrijke rol in het verspreiden en aanleren van de nationale taal.

Naast het uiteenvallen van de Sovjetunie, versterkten andere ontwikkelingen het onderzoek naar nationalisme: de internationale samenwerking tussen landen groeide, transport en communicatie werden nóg sneller en goedkoper en landen openden hun grenzen voor burgers afkomstig uit bevriende landen, voormalige koloniën of oorlogsgebieden. Deze nieuwe burgers begonnen ook aandacht te vragen voor hún verleden. Tegelijkertijd voelden veel ‘oude’ burgers zich vervreemd van hun eigen land door deze nieuwkomers. Ook voelden ze zich machteloos omdat hun land geen grip leek te krijgen op die internationale processen. Deze ontwikkelingen hebben het perspectief van de studies over de natiestaat weer verder veranderd.

Onderzoekers wijzen er vandaag de dag, in navolging van Gellner, Hobsbawm en Anderson, op dat er “een complexe veelheid aan vaderlandbeelden ... - ook op één en hetzelfde moment - in omloop is”, zegt historicus Niek van Sas in zijn boek *De metamorfose van Nederland*. De onderzoekers “spelen” volgens hem met “toverwoorden” als meervoudig, meerduidig en meerstemmig.¹⁷ De Belgische historicus Maarten Van Ginderachter zegt min of meer hetzelfde: dat ene, grote verhaal is steeds minder onderwerp van onderzoek. Hij schetst dat onderzoekers vanaf de jaren negentig meer oog kregen voor de rol van het individu of de minderheidsgroep, en hun rol in en opvattingen over de natiestaat – nu, en vooral ook vroeger. Vanaf 2000 gebruikten internationale onderzoekers

¹⁴ Anderson, *Imagined communities*, 37-44.

¹⁵ Idem., 44-46.

¹⁶ Idem., 22-36.

¹⁷ Niek van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004) 523.

volgens hem ook steeds meer bronmateriaal van mensen uit de lagere klassen. Als gevolg van deze studies verdween het idee dat de vorming van de natiestaat enkel van boven door de elite is opgelegd.¹⁸

Een goed voorbeeld is het onderzoek dat Maria Grever en Kees Ribbens in 2007 schreven: *Nationale identiteit en meervoudig verleden*. De historici onderzochten de interesses van Nederlandse, Franse en Britse leerlingen voor geschiedenis. Grever en Ribbens benadrukken dat het verleden, zoals de titel van hun onderzoek zegt, *meervoudig* is. Landen bezitten, koesteren en verspreiden niet één nationaal verleden, maar een veelvoud daarvan, zeggen ze. Ook iemands identiteit is volgens hen niet eenduidig. Het wordt namelijk een dynamisch proces, en “voltrekt zich in verschillende kaders van familie, buurt, dorp, land enzovoorts”. “Een van die kaders” is de nationale identiteit.¹⁹ Ondanks globalisering is het nationale perspectief nog steeds erg belangrijk, stellen ze.²⁰

Kortom, de meeste wetenschappers wijzen erop dat de natiestaat in de negentiende eeuw ontstaat. Staten bestonden toen al een tijdje, maar begonnen pas vanaf die tijd burgers aan hen en aan elkaar te verbinden, waardoor naties ontstonden. Dit proces van verbinden is kunstmatig, merkten verschillende auteurs op. Onder andere via het onderwijs leerde de overheid aan kinderen een nationale taal en een nationale geschiedenis. De geschiedenismethodes in dit onderzoek komen uit de negentiende, en begin twintigste eeuw. Ik ben benieuwd in hoeverre ik deze natievormende ideeën in terugvind in de geschiedenismethodes.

Nationale identiteit

Identiteit is een lastig begrip, vindt historicus Willem Frijhoff. Er bestaat volgens hem geen “afgebakende, gedefinieerde term” – wetenschappers geven er “zeer uiteenlopende betekenissen” aan.²¹ Het is ook een vrij modern begrip, meent hij. Historici zijn het begrip pas in de late jaren zestig gaan gebruiken, en al vanaf het eerste begin bestond er volgens

¹⁸ Maarten Van Ginderachter, 'Het vaderland vanuit kikkerperspectief – Recent Belgisch en Nederlands onderzoek naar natievorming tijdens de lange negentiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 122 (2009) 530-532.

¹⁹ Grever en Ribbens, *Nationale identiteit*, 18.

²⁰ Ibid.

²¹ Willem Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *BMGN - Low Countries Historical Review* 107 (1992) 619.

hem geen vaste definitie.²² In die jaren zestig wordt het begrip ook “steeds veelvuldiger” in verband gebracht met Europa.²³ Vanaf toen werden immers de eerste stappen gezet naar een Europese eenwording en daarom werd er nagedacht over de vraag wat de bewoners van verschillende landen op het Europese continent met elkaar deelden.

De identiteit van een groep of persoon is niet te reduceren tot een paar kenmerken – het is volgens Frijhoff veel omvattender²⁴ De identiteit van een persoon of groep ontstaat namelijk altijd in relatie met anderen en met gebeurtenissen²⁵ en hangt ook nauw samen met identiteitsbesef, zegt hij.²⁶ Daarmee bedoelt hij in hoeverre iemand zich bewust is van zijn identiteit en de manier waarop hij of zij er uiting aan geeft. Ook iemands nationale identiteit heeft volgens hem geen “uniek en alomvattend karakter”. Volgens Frijhoff hebben mensen niet één, maar “meervoudige identiteiten”. De nationale identiteit is volgens hem “slechts één van de om voorrang strijdende vormen van groepsidentificatie”.²⁷

Historicus Albert van der Zeijden wijst er ook op dat het begrip identiteit “een ingewikkeld en veelvormig concept” is en geen “essentialistische, harde kern” heeft.²⁸ Identiteit is “het verhaal dat iemand over zichzelf of over zijn groep vertelt”, schrijft hij. Het is vaak “een historisch verhaal”, waarin de persoon of groep zijn wortels blootlegt. Datzelfde geldt volgens hem voor de nationale identiteit. Het is “een reductie van een complexe historische werkelijkheid”, “een stereotypering waarbij men zich identificeert met enkele essentieel geachte componenten van de natie”.²⁹ Geschiedenis speelde volgens hem ook een “sleutelrol” in de 'constructie' van een nieuwe katholieke identiteit. De negentiende-eeuwse katholieke historicus W.J.F. Nuyens heeft hier veel voor betekend. Katholieken zien hem als de “grondlegger van de katholieke Nederlandse geschiedschrijving”. Nuyens zag het als zijn taak “om naar voren te brengen dat de Nederlandse katholieken zowel trouw aan de paus als aan de nieuw gecreëerde Nederlandse natie waren”.³⁰

²² Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef', 620.

²³ Idem., 620-621.

²⁴ Idem., 633-634.

²⁵ Idem., 629, 632.

²⁶ Idem., 629.

²⁷ Idem., 631-632.

²⁸ Albert van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum 2002) 21.

²⁹ Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*, 21.

³⁰ Idem., 12.

Ook communicatiewetenschapper Stuart Hall wijst erop dat een identiteit niet vaststaand is, en geen vaste kern heeft. Het is een proces volgens hem – “een strategisch positioneren tegenover anderen” noemt hij het. Die ander is heel belangrijk voor het vormen van een identiteit, zegt hij. Een identiteit ontstaat volgens hem namelijk wanneer een persoon of groep zich afzet tegen of juist verbindt een ander.³¹ Ook is identificatie volgens Hall belangrijk in het proces van identiteitsvorming. Van identificatie is volgens hem sprake wanneer mensen erkennen dat ze een gedeelde afkomst hebben, of eigenschappen met elkaar delen, en zich daarop richten. Wat dan ontstaat is geen natuurlijke eenheid, maar een constructie, een fantasie-eenwording, zegt Hall. Identificatie is volgens hem een proces dat eigenlijk nooit af is. Je kunt het niet ineens krijgen, en ook niet ineens verliezen, benadrukt hij.³²

Maria Grever en Kees Ribbens hakken het begrip identiteit in hun boek *Nationale identiteit en meervoudig verleden* uit 2007 als het ware in tweeën, in identiteitskaders en zelfpresentaties. Met dat eerste begrip bedoelen ze “de sociale kaders waarbinnen mensen en groepen opgroeien en waarmee ze zich identificeren”, bijvoorbeeld het dorp of land van herkomst, of iemands sekse. Voor een gemeenschap gaat het bijvoorbeeld om het jaar van ontstaan of de plek van vestiging. Die kaders staan zo goed als vast - je kunt ze niet meer veranderen. Met zelfpresentaties bedoelen ze de manier waarop een persoon of groep zich uit met bijvoorbeeld handelingen, rituelen of kleding. En ook hoe de persoon of groep naar zichzelf kijkt, en anderen naar hem, haar of hen kijken en hoe personen en groepen met elkaar communiceren. Beide begrippen staan “in voortdurende wisselwerking met elkaar”, zeggen Grever en Ribbens. “Samen zijn ze de voedingsbron voor het dynamische proces van identiteitsvorming van mensen en groepen.” De auteurs spreken dus van *identiteitsvorming*” en wijzen erop dat het een “dynamisch proces” is.³³

Identiteit hangt volgens hen ook nauw samen met, zoals we ook bij de andere auteurs zagen, identificatie. Een persoon of groep verbindt of vereenzelvigd zich immers met een andere persoon, groep, beweging of institutie. Maar het kan ook andersom: dat de persoon of groep zich juist afzet tegen de ander. Concluderend stellen ze: “identificatie is dus een positionering van mensen ten opzichte van anderen om een specifiek zelfgevoel te

³¹ Stuart Hall, 'Who needs Identity', in Paul du Gay, Jessica Evans en Peter Redman (eds.) *Identity* (London/Thousand Oaks/New Delhi 2005, 5e druk) 17.

³² Hall, 'Who needs Identity', 16-17.

³³ Grever en Ribbens, *Nationale identiteit*, 21-22, citaten op pagina 22.

bewerkstelligen.” Ze benadrukken dat het van de context, dus van bijvoorbeeld plaats en tijd, afhangt hoe een persoon of groep zich uit.³⁴

Identiteitsvorming hangt volgens hen ook nauw samenhangt met geschiedenis, zeggen de auteurs, net als Van der Zeijden. “Om te bepalen wie ze zijn, richten mensen en groepen zich - al of niet bewust - tot het verleden”, zeggen ze. Met welk stuk grond zijn ze al eeuwenlang verbonden? En met welke personen uit het verleden? Op die vragen zoeken personen of groepen dan antwoord. Zoals hierboven beschreven, hangt de manier waarop de persoon of groep naar het verleden verwijst, ook weer af van de context.

“Identiteitsvorming is dus een contextuele en situationele act die zich vanuit een visie op het verleden met het oog op de toekomst in een bepaalde cultuur voltrekt”, vatten ze samen.³⁵

In hun definitie van nationale identiteit volgen Grever en Ribbens de ideeën van de Britse politicoloog Tom Nairn. “Nationale identiteit [...] is het resultaat van een collectieve identificatie met de natiestaat”, zeggen ze hem na. Er ontstaat dan een beeld van het land dat tijdsgebonden is, en samenhangt met een (gedeeld) verleden van een groep. De nationale identiteit hangt ook samen met taal, cultuur, symbolen, gedrag, waarden en opvattingen, schrijven de historici. Die kenmerken “begrenzen tegelijkertijd wie of wat [de] nationale identiteit mag en kan uitdragen.” Net als zoals bij identiteit, ontstaat ook de nationale identiteit in een proces, zeggen ze, en is dus ook niet vaststaand.³⁶

Veel onderzoekers wijzen erop dat het onderwijs een belangrijke rol heeft in het creëren van een nationale identiteit, in de negentiende eeuw zo, maar ook vandaag de dag. Een van hen is geograaf Hans Knippenberg. Met ‘algemeen’ onderwijs probeerde de Nederlandse staat, dwars door alle verschillen in geloof en cultuur, een Nederlands volk te ‘creëren’, zegt hij. Nederlandse burgers leerden op school de nationale standaardtaal, bij het vak geschiedenis leerden ze ook alles over het Nederlandse verleden en bij het vak aardrijkskunde over de grenzen van het Nederlandse rijk, legt hij uit.³⁷

Ook de Duitse schoolboekonderzoeker Falk Pingel wijst ook op de enorme kracht van het onderwijs in het proces van natievorming. In lesboeken vind je volgens hem heel veel expliciete verwijzingen naar regels, normen, waarden en gedragingen – bedoeld om van de

³⁴ Grever en Ribbens, *Nationale identiteit*, 22-23, citaat op pagina 22.

³⁵ Idem., 23, citaten op deze pagina.

³⁶ Idem., 26, citaten op deze pagina.

³⁷ Hans Knippenberg, ‘Nationale integratie en de ‘etnisering’ van katholieken en protestanten: de rol van onderwijs’, in Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996) 177, 183.

jonge lezers goede burgers te maken. Met de woorden “zo is het altijd al geweest, en daarom zal het altijd zo moeten zijn”, verspreiden schoolboekauteurs politieke, economische en maatschappelijke ideeën. Ook hemelen ze hun eigen natie op, ten koste van andere naties. Vaak verheerlijken ze de meerderheidsgroep in die natie, ten koste van andere (minderheids)groepen. Vooral in geschiedenis- en aardrijkskundeboeken vinden we deze ideeën, zegt Pingel, net zoals Knippenberg. Deze boeken proberen namelijk onze ‘roots’ uit te leggen: waarom en hoe het komt dat we op deze plek wonen, en hoe die plek beschreven en gekarakteriseerd kan worden. Ze geven, in andere woorden, antwoord op de vraag wie we nou echt zijn. Volgens Pingel vond je deze ideeën over natie en identiteit vooral in schoolboeken uit de negentiende eeuw, maar vind je ze ook in de methodes van vandaag de dag.³⁸

Ook andere onderzoekers delen die mening met Pingel. Maria Repoussi en Nicole Tutiaux-Guillon wijzen er bijvoorbeeld op dat schoolboeken leerlingen een ‘nationale identiteit’ geven, en dat die boeken die identiteit vervolgens bevestigen en versterken. Leerlingen leren wie ze zijn, en wie niet, waarom ze in dit land wonen, en wie een echte inwoner is. Dat kan frictie geven vandaag de dag. Er zitten tegenwoordig, als gevolg van globalisering, oorlogen, opgeheven koloniën, ook buitenlandse leerlingen in klaslokalen en in de samenleving als geheel, zeggen ze. Deze groepen vinden vaak dat ze niet of nauwelijks aan bod komen in de geschiedenisverhalen. Of ze vinden dat ze negatief afgeschilderd worden en eisen dat daar wat aan gedaan wordt.³⁹

Geschiedenisboeken dragen vandaag de dag niet alleen maar feitjes over, maar ook allerlei sociaal-culturele ideeën, zegt ook Bruce VanSledright. Geschiedenisboeken zorgen ervoor dat mensen trouw worden en blijven aan de natiestaat. En zodoende dat het volk – uit hoeveel verschillende groepen dat ook bestaat – toch een eenheid is. En tegelijkertijd, erkent VanSledright, net zoals Repoussi en Tutiaux-Guillon, worden sommige mensen erdoor uitgesloten.⁴⁰

Geschiedenisboeken hebben – niet alleen vroeger, maar ook vandaag de dag nog – drie doelen, stelt James V. Wertsch. Ze binden burgers samen, ze geven ze een gezamenlijke

³⁸ Falk Pingel, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, (Parijs/Braunzweig 2010) 7-8.

³⁹ Maria Repoussi and Nicole Tutiaux-Guillon, 'New Trends in History Textbook Research: Issues and Methodologies toward a School Historiography', *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 1 (2010) 156, 158-160.

⁴⁰ Bruce VanSledright, 'Narratives of Nation-State, Historical Knowledge, and School History Education', *Review of Research in Education* 32 (2008) 137.

identiteit en zorgen ervoor dat ze loyaal zijn naar elkaar en naar de natie.⁴¹ Hoe komt het dat er zo'n kracht zit in die boeken? Geschiedenisboeken zijn *verhalen* benadrukt Wertsch, en geen rijen feitjes. Verhalen spelen zich af in een afgebakende tijd en hebben een centraal onderwerp. Ook hebben ze een begin, midden en eind en een duidelijke ontwikkeling van dat eerste naar dat laatste, en een verteller, die verschillende gebeurtenissen met elkaar verbindt, en dus naar dat slot toe werkt.⁴² Om nog duidelijker uit te leggen wat een geschiedenisverhaal is, verwijst Wertsch naar het werk van Lois O. Mink. De geschiedfilosoof maakte een onderscheid tussen "truth of individual propositions" en "narrative truth". Met dat eerste begrip bedoelt hij die eindeloze rij feiten in een geschiedenisverhaal – controleerbaar, waar, en, indien niet: aanpasbaar. Met dat tweede begrip bedoelt hij het geschiedenisverhaal zelf. Dat is de samenhang van al die losse feiten, en de duidelijke ontwikkeling van een begin naar een einde. De verteller heeft een grote rol in de constructie, en brengt dus per definitie bepaalde ideeën over.⁴³

Geschiedenisboeken reflecteren de tijd waarin ze zijn geschreven, zegt historicus Dan Porat. Hij deed onderzoek hoe een belangrijke Israëliësch-Romeinse strijd uit de tweede eeuw beschreven werd in Israëliësch schoolboeken in de periode 1950-1990. De beschrijving veranderde in de periode flink. In die eerste jaren werd er bijvoorbeeld een direct verband gelegd tussen de strijd en het ontstaan van de staat Israël – een verband dat later verdween. In die eerste jaren moesten leerlingen het verhaal in hun hoofd stampen, later mochten ze er kritischer mee omgaan – zij het met mate.⁴⁴ Porat concludeert: de manier waarop verhalen in geschiedenisboeken worden beschreven, hangen af van sociale en vooral politieke ontwikkelingen. "Geschiedenisboeken vertellen een tegenwoordig verleden, een verleden dat past bij sociale en politieke wensen", zegt Porat.⁴⁵ Dat is een gevaar, zegt hij, want met ieder nieuw kabinet dat aantreedt, of iedere verandering in de maatschappij kan de inhoud van een geschiedenisboek veranderen.⁴⁶

Kortom, nationale identiteit is een identificatie met de natie op een bepaald moment, en eigenlijk altijd door een groep, benadrukten veel auteurs. In de negentiende

⁴¹ James V. Wertsch, 'Narrative tools of history and Identity', *Culture & Psychology* 3 (1997) 8-9.

⁴² Wertsch, 'Narrative Tools', 10-11.

⁴³ Idem., 12-13.

⁴⁴ Dan Porat, 'A contemporary past: History textbooks as sites of national memory', in Alaric Dickinson, Peter Gordon and Peter Lee, *Raising standards in history education*, *International Review of history education* 3 (London 2001) 38-49.

⁴⁵ Porat, 'A contemporary past', 49.

⁴⁶ Idem., 49-50.

eeuw werd de nationale identiteit als een vaststaand geheel opgevat, zoals we zagen in de discussie over het begrip natiestaat. De nationale identiteit was een verankering van taal, normen en waarden en een gedeelde geschiedenis. Burgers hadden toen wel meerdere identiteiten, zoals bijvoorbeeld die van echtgenoot, arbeider of dorpsgenoot, maar de nationale identiteit was voor hen de allerbelangrijkste. Vandaag de dag zien wetenschappers de nationale identiteit niet meer als de belangrijkste of als enige identiteit, maar als een van de vele om voorrang strijdende identiteiten. Wetenschappers geloven ook niet meer dat een identiteit vast kan staan. De identiteit van een persoon of groep ontwikkelt zich volgens hen namelijk onder andere in interactie met anderen, gebeurtenissen en het verleden. Het onderwijs speelt een belangrijke rol in het creëren van een nationale identiteit, zien veel wetenschappers. Dat was niet alleen in de negentiende eeuw zo, maar ook vandaag de dag. Ik ben benieuwd of via de geschiedenismethodes die in dit onderzoek centraal staan, een nationale identiteit wordt overgedragen, en wat voor identiteit dat dan is.

Herinneringsstrijd

Over de betekenis van herinneringsstrijd zijn wetenschappers het wel eens. Ze gebruiken alleen verschillende woorden voor het begrip: memory battle, memory politics, battle of remembrance, competitive memory of mnemonic battle.

De Amerikaanse socioloog Eviatar Zerubavel geeft als een van de weinigen een duidelijke definitie van het begrip. Hij gebruikt het begrip “mnemonic battle”. De strijd gaat vooral over de vraag wie het verleden het best en het meest juist interpreteert, zegt Zerubavel. Vaak staan er twee of meerdere groepen tegenover elkaar, en allemaal benadrukken ze dat zij het bij het juiste eind hebben, en dat de anderen er faliekant naast zitten. Strijd ontstaat vooral als er in een land één bepaalde visie op een gebeurtenis bestaat, of toegelaten wordt, of als er één zo'n bepaalde visie gecreëerd wordt. Mensen zijn het dan oneens over of en hoe een bepaald persoon of gebeurtenis herinnerd moet worden. Verschil van mening ontstaat ook vaak over de vraag wát leerlingen en studenten moeten weten over het verleden, en op welke manier, of juist wat niet. Discussie is er ook over de beginvraag, dus over de vraag wanneer bijvoorbeeld het land ontstaan is, of een bepaalde bevolkingsgroep of een bepaalde gebeurtenis. Zerubavel wijst erop dat een herinneringsstrijd kan ook plaats kan vinden na veranderingen in de maatschappij. Als voorbeeld noemt hij dat er als in veel landen als gevolg van immigratie steeds meer mensen

van buitenaf komen, die allemaal aandacht vragen voor hun eigen verleden.⁴⁷

Herinneringstrijden kunnen 'uitgevochten' worden door individuen, maar vaak ook tussen hele gemeenschappen. De strijd vindt vaak plaats in de publieke ruimte: in de krant, radio of op tv.⁴⁸

Een blik in verschillende wetenschappelijke tijdschriften leert dat het begrip vrijwel altijd wordt 'toegepast' op casussen. De nadruk kan liggen op de strijd tussen verschillende groepen. En ook op de rol van politici en hoe zij omgaan met het verleden van de verschillende groepen in hun land, en of zij een kant kiezen en zo ja welke dan en hoe. De auteurs zijn het er wel over eens dat een herinneringsstrijd altijd in de publieke ruimte gestreden wordt.

Van de 'politieke benadering' is de studie van de Estlandse Eva-Clarita Onken een goed voorbeeld.⁴⁹ Zij onderzocht hoe de Baltische Staten omgaan met het Tweede Wereldoorlog-verleden, en dan vooral aan de hand van een specifieke herdenking in Rusland, waarbij de presidenten van de drie landen waren uitgenodigd bij de Russische president Poetin. De Balten hebben een dubbel gevoel overgehouden van de oorlog: ze waren dan wel 'verlost' van de Duitsers, ze zaten weer 'vast' aan de Russen. Die spanning kwam terug bij de herdenking. Onken gebruikt kiest dan ook voor het begrip "memory politics".

Van de strijd-benadering geeft Michael Rothberg een goed voorbeeld. In zijn boek *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization* laat hij zien dat het begrip holocaust niet voor iedereen dezelfde betekenis heeft. Hij geeft het voorbeeld van een toespraak op de *Howard University* door een bekend Amerikaans publiek figuur. De man beweerde dat de "zwarte Holocaust" "honderd keer erger is" dan de "zogenaamde Joodse holocaust". Met zwarte Holocaust doelt hij op de omgang van Amerika met Afrikaanse slaven. Rothberg gebruikt dan ook het begrip "competitive memory".⁵⁰

Rothberg legt verder uit dat veel mensen de publieke sfeer zien als een vrij beperkte ruimte, waarin de interactie tussen mensen met verschillende visies op het verleden bijna

⁴⁷ Eviatar Zerubavel, *Time maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past* (Chicago 2003) 295-297.

⁴⁸ Zerubavel, *Time Maps*, 296-297.

⁴⁹ Eva-Clarita Onken, 'The Baltic States and Moscow's 9 May Commemoration: Analysing Memory Politics in Europe', *Europe-Asia Studies* 59 (2007) 23-46.

⁵⁰ Rothberg, Michael, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization* (Stanford 2009) 1-2. Rothberg ontleent dit voorbeeld aan een essay van de Amerikaanse literatuurcriticus Walter Ben Michaels.

altijd leidt tot een 'strijd om superioriteit'. Zeker ook omdat veel mensen geloven dat er een directe link is tussen herinneren en identiteit, zegt hij. Voor een deel klopt dat, vindt Rothberg. Zo'n strijd om het verleden is dus een strijd om erkenning van jezelf of je groep, een strijd die alleen maar winnaars en verliezers kent, en tot dodelijk geweld kan leiden. Veel gewelddadigheden en zeker ook oorlog en genocide zijn volgens hem deels het gevolg van dit soort herinneringsstrijden. Tegelijk zegt hij: de relatie tussen herinnering, identiteit en geweld is aan het afnemen. Daarmee doelt hij vooral op de moderne tijd, de 'transnationale tijd', waarin als gevolg van globalisering de grenzen tussen landen, maar ook groepen vervagen. Hij stelt voor om het begrip “multidirectional memory” te gebruiken. Er is geen strijd tussen verschillende herinneringswijzen, maar interactie, ziet hij om zich heen. Groepen 'onderhandelen' met elkaar, verwijzen naar elkaar en 'lenen' elementen uit 'elkaars' verleden.⁵¹

Kortom, in een herinneringsstrijd staan individuen of groepen tegenover elkaar omdat ze het oneens zijn over de interpretatie van het verleden door de ander. De strijd die volgt, heeft plaats in de publieke ruimte, maar kan in een uitzonderlijk geval ook uitgevochten worden met echte wapens. Het begrip herinneringsstrijd wordt vaak gebruikt om een hedendaags conflict te duiden. In het proces van natievorming in de negentiende eeuw moeten er ook van dit soort conflicten hebben plaatsgevonden. Het is goed mogelijk dat verschillende groepen zich niet herkenden in de nationale geschiedenis die de overheid via het onderwijs verspreidde, bijvoorbeeld de katholieken. De onenigheid daarover werd waarschijnlijk ook, net als nu, in de publieke ruimte geuit. Geschiedenismethodes vallen daar natuurlijk ook onder, dus ik ben benieuwd of ik er iets van een herinneringsstrijd in tegenkom.

1.3 Bronnen en methode

1.3.1 Afbakening tijd

Ik onderzoek geschiedenismethodes die vanaf 1863 verschenen. Op dat moment trad de Wet op het Middelbaar Onderwijs in werking. Die wet hervormde het voortgezet onderwijs grondig. Er waren voor die tijd wel opleidingen om een ambacht te leren, en er waren

⁵¹ Rothberg, *Multidirectional Memory*, 2-3.

gymnasia en universiteiten, maar een opleiding die daar tussen zat, bestond nog niet. De opleiding die ontstond, was de hbs, de hogere burgerschool. Ook het vak geschiedenis als middelbare school vak begint in 1863. Mijn onderzoek begint echter in 1875 omdat ik ondanks goed zoeken, geen oudere geschiedenismethodes van het middelbaar en hoger onderwijs kon vinden. Omdat ik benieuwd ben of de verzuiling ook invloed heeft gehad op de manier waarop in de geschiedenismethodes over de Aprilbeweging werd geschreven ga ik door tot 1941. Vanaf dat moment was de verzuiling over z'n hoogtepunt heen was. Er volgde dan nog wel een korte opleving van de verzuiling in de jaren vijftig, maar die werd al snel de kop ingedrukt door de jonge generatie.

1.3.2 Bronnen

De geschiedenismethodes die ik geanalyseerd heb, werden allemaal gebruikt op de hbs en/of het gymnasium. De boeken zijn afkomstig uit de *Historisch-Didactische Collectie* van de *Erasmus Universiteit* in Rotterdam, de *Koninklijke Bibliotheek* in Den Haag, het *Nederlandsch Schoolmuseum* van de *Universiteit van Amsterdam* en het *Onderwijsmuseum* in Dordrecht. Omdat het *Onderwijsmuseum* aan het verhuizen was tijdens mijn onderzoek, heb ik niet alle boeken in kunnen zien die ik wilde. Desalniettemin ben ik ervan overtuigd dat ik de belangrijkste boeken gevonden en geanalyseerd heb. In de vier catalogi kwamen grofweg steeds dezelfde boeken voorbij. Een geschikte geschiedenismethode ouder dan 1875 heb ik niet gevonden in de vier collecties. Veel van de methodes werden namelijk alleen op het lager onderwijs gebruikt, en van de weinige methodes die ik wel vond, was vaak net het verkeerde deel aanwezig. De door mij geanalyseerde boeken staan in bijlage I, achterin deze masterscriptie.

1.3.3 Methode

Ontwikkeling schoolboekonderzoek

Het onderzoek naar schoolboeken begon na de Eerste Wereldoorlog. Iedereen was er op dat moment van overtuigd dat zo'n grote oorlog er nooit meer mag komen en daarvoor moest de in 1920 opgerichte Volkerenbond zorgen. Geschiedenismethodes waren in de oorlog ingezet als propagandamiddel, ontdekte de bond; kinderen lazen boeken waarin hun eigen land werd opgehemeld, en andere landen zwart werden gemaakt. Wilde de vrede langdurig

zijn, dan moesten de geschiedenismethodes in heel Europa herzien worden, vond de Bond.⁵²

Het schoolboekonderzoek was een lastige taak voor de Volkerenbond. Haar rol was vooral initiërend en haar uitspraken waren niet bindend. De individuele landen voerden het onderzoek uit, in plaats van de Bond, en tal van nationale partijen wilden er hun zegje in hebben. Ook onderzoek tussen meerdere landen was moeilijk. Landen verschilden namelijk van mening over wat er in hun schoolboeken moest worden aangepast, en op welke manier dat moest gebeuren. Daarnaast namen vanaf de jaren dertig de spanningen tussen landen weer toe. Toch tekenden vijftien landen in 1937 een overeenkomst met elkaar, waarin stond dat docenten en tekstboekschrijvers meer aandacht aan andere landen moesten besteden, en moesten stoppen met het eigen land op te hemelen, of het andere land zwart te maken.⁵³

De wens om wereldvrede was groot en de initiatieven daarvoor waren talrijk. Maar tevergeefs: in 1939 begon de Tweede Wereldoorlog. Na afloop was er opnieuw het besef: dit nooit weer. En opnieuw werd er een organisatie opgericht die daarvoor moest zorgen: de *Verenigde Naties* (VN). En opnieuw kwam er onderzoek naar schoolboeken. Dat onderzoek gebeurde onder leiding van de *UNESCO*, de educatieve en culturele tak van de VN.⁵⁴ De schoolboeken van de 'aanstichters' van de oorlog werden grondig onderzocht en waar nodig aangepast – in de hoop dat de verhoudingen weer verbeteren.⁵⁵ De *UNESCO* organiseerde die jaren die volgen verschillende conferenties, waarop werd nagedacht over het belang van schoolboekonderzoek en over de methodes waarmee dat dan moest gebeuren. In 1949 verscheen, als gevolg van die conferenties, een handboek over het verbeteren van lessen en lesboeken. Het was voor het eerst dat de criteria hiervoor op een rijtje worden gezet.⁵⁶

De *UNESCO* wilde schoolboeken niet alleen zuiveren van nationalistische ideeën of de zwartmakerij van andere landen. Lesmethodes moeten ook met een internationale blik onderzocht en herschreven worden, vond de VN-organisatie. Dat 'multilaterale' perspectief kwam maar gedeeltelijk terug. Veel revisieprojecten waren namelijk 'bilateraal' van perspectief, gericht dus op twee landen. Maar de *UNESCO* bleef hameren op een internationale aanpak, want alleen zo konden de opgelopen spanningen van de Koude

⁵² Pingel, *UNESCO Guidebook*, 19.

⁵³ Fuchs, 'Introduction', 3-4; Pingel, *UNESCO Guidebook*, 9-11.

⁵⁴ Pingel, *UNESCO Guidebook*, 11, Fuchs, 'Introduction', 4-5.

⁵⁵ Fuchs, 'Introduction', 4-5.

⁵⁶ Pingel, *UNESCO Guidebook*, 11.

Oorlog afnemen. Op een conferentie 1974 besloten de deelnemende landen dat internationale perspectief meer aan te houden.⁵⁷

In datzelfde jaar verbond e *UNESCO* zich aan *Georg Eckert Instituut* in het centraal Duitse Braunschweig. Dat instituut bestond toen al een tijdje, maar dan onder een andere naam: *het Nationaal Instituut voor Teksboekverbetering door Georg Eckert*, in 1951 opgezet door de Duitse historicus en onderwijskundige zelf.⁵⁸ In die naoorlogse jaren legde Eckert contacten met buitenlandse docenten en organiseerde hij bijeenkomsten met het doel om schoolboeken te zuiveren van eenzijdige, nationalistische ideeën.⁵⁹ Het instituut ging een belangrijke rol spelen in een internationaal netwerk voor tekstboekonderzoek, dat de *UNESCO* begin jaren negentig opricht.⁶⁰

Ook na de Koude Oorlog bleef de *UNESCO* zich inzetten voor tekstboekonderzoek en -revisie. Bijvoorbeeld in de landen die na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie op eigen benen kwamen te staan, of in Zuid-Afrika, waar de Apartheid werd afgeschaft.⁶¹ De tijd van de oorlogen tussen grote machtsblokken was met het vallen van de muur voorbij, maar oorlogen waren er echter nog steeds – nu tussen 'kleine' staten, en vooral: *binnen* staten. In die conflictgebieden werden dan ook veel schoolboekonderzoeken uitgevoerd.⁶²

Schoolboeken moeten oog hebben voor verschillende culturen, was de opvatting van de *UNESCO* in de jaren negentig. Verschillende koloniën waren inmiddels onafhankelijk geworden, en hun inwoners verhuisden naar het land van hun vroegere kolonisator. In veel van die landen woonden toen ook al veel 'gastarbeiders'. Deze groepen wilden ook hun verhalen terugzien in schoolboeken.⁶³ Vanaf de jaren-2000 zet de *UNESCO* zich in om iedereen op de wereld een goed onderwijs te geven.⁶⁴

De Raad van Europa heeft zich ook een tijd lang bezig gehouden met schoolboekonderzoek. Tussen 1951 en 1983 organiseerde de Raad twaalf conferenties. Daarnaast werden in opdracht van de Raad zo'n duizend boeken in zeventien verschillende landen onderzocht. De Raad wilde dat de 'Europese gedachte' meer naar voren zou komen

⁵⁷ Pingel, *UNESCO Guidebook*, 11-12.

⁵⁸ Jason Nicholls, 'Methods in School Textbook Research', *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research* 3 (2003) 12.

⁵⁹ Pingel, *UNESCO Guidebook*, 63.

⁶⁰ Nicholls, 'Methods in School', 12; Pingel, *UNESCO Guidebook*, 14.

⁶¹ Pingel, *UNESCO Guidebook*, 15.

⁶² Idem., 22.

⁶³ Idem., 15-17.

⁶⁴ Idem., 17-18.

in de schoolboeken, zodat jongeren zouden leren dat de verschillende landen veel met elkaar delen. Er verschenen veel bruikbare boeken voor tekstboekonderzoek en –revisie, maar in 1997 verwierpen de Europese ministers van Educatie het idee voor een Europees geschiedenisboek: de EU-landen bleken toch teveel te verschillen voor één Europese geschiedenis.⁶⁵

Beschikbare methodologie

Er zijn in de loop der jaren veel boeken verschenen over hoe je nu het best onderzoek kunt doen naar schoolboeken. De conclusie is: dé ultieme methode bestaat niet. Maar misschien is dat ook wel helemaal niet nodig.

In 2010 schreven Maria Repoussi en Nicole Tutiaux-Guillon het artikel 'New Trends in History Textbook Research: Issues and Methodologies Toward a School Historiography'. In hun artikel vatten ze samen wat er besproken is op een congres uit 2009 over geschiedenismethodes. Dat congres werd in samenwerking met het *Georg Eckert Instituut* georganiseerd.⁶⁶ Schoolboekonderzoek is veranderd, constateren ze. Onderzoekers kijken vandaag de dag niet alleen meer naar de leestekst, maar ook naar bijvoorbeeld plaatjes, kadertjes en onderschriften.⁶⁷ In de boeken staan tegenwoordig meerdere perspectieven, stellen ze, en leerlingen worden uitgedaagd het hunne aan te dragen of zelf een visie te ontwikkelen, wat volgens hen weer vraagt om een andere manier van onderzoek.⁶⁸ Onderzoekers leggen nu ook veel meer nadruk op het gebruik van de boeken, en hoe leerlingen en docenten ermee omgaan.⁶⁹

Deze ontwikkelingen hebben de manier van onderzoek veranderd. Gebeurde eerst veel onderzoek kwantitatief, vandaag de dag gebeurt het veel meer kwalitatief. Onderzoekers gebruiken nu veel meer methodes uit de sociale wetenschappen, bijvoorbeeld wanneer ze leerlingen interviewen om te onderzoeken hoe ze met de teksten omgaan.⁷⁰ Dat onderzoekers 'shoppen' bij andere disciplines, is waardevol, maar tegelijkertijd lastig, vinden Repoussi en Tutiaux-Guillon, omdat er zo nooit een goede methode komt waar veel

⁶⁵ Pingel, *UNESCO Guidebook*, 14-15; Fuchs, 'Introduction', 6-7; Nicholls, 'Methods in School', 12.

⁶⁶ Maria Repoussi and Nicole Tutiaux-Guillon, 'New Trends in History Textbook Research: Issues and Methodologies toward a School Historiography', *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 1 (2010) 154.

⁶⁷ Repoussi, 'New Trends', 154-155, 164-165.

⁶⁸ Idem., 154-155, 158-163.

⁶⁹ Idem., 154-155, 163-164.

⁷⁰ Idem., 154-156.

onderzoekers zich in kunnen vinden. Er zijn volgens hen nog meer oorzaken voor het ontbreken van een goede methodologie. Schoolboekonderzoek is überhaupt niet aan één discipline verbonden; onderwijskundigen, politicologen, taalkundigen – allemaal onderzoeken ze schoolboeken. Daar komt bij dat de manier van onderzoek doen per land of regio verschilt, plus dat je schoolboekonderzoek van heel veel verschillende kanten kunt benaderen: vanuit de markt, vanuit de politiek en vanuit de school, om er maar wat te noemen.⁷¹ Maar een gemeenschappelijke terminologie hoeft er ook niet per se te komen, vinden de auteurs. Het is volgens hen belangrijker dat de onderzoekers zich bewust zijn van hun verschillende achtergronden en hun verschillende visies op tekstboekonderzoek.⁷²

Teaching 20th Century European History is de titel het boek van Robert Stradling, dat in 2001 uitkwam. Het boek, dat hij schreef in samenwerking met de Raad van Europa, is vooral bedoeld als ondersteuning voor geschiedenisleraren en schoolboekschrijvers. Toch is ook voor onderzoekers goed bruikbaar, zegt onderwijskundige Jason Nicholls. Het was niet Stradlings bedoeling om de criteria van een goed geschiedenisboek op te schrijven: wat de één een goed boek vindt, vindt de ander misschien een slecht boek, stelt hij. Toch geeft Nicholls een raamwerk voor goed onderzoek. Hij geeft vier hoofdcategorieën en bij iedere categorie heeft hij een aantal vragen gemaakt. Hij kijkt naar de kenmerken van het boek (jaar van uitgave, doelgroep), naar de pedagogische waarde ervan, naar wát de auteur schrijft, en naar hóé die het schrijft. Het boek is een belangrijk referentiepunt voor de onderzoeker, schrijft Nicholls. Tegelijk merkt hij op dat zo'n raamwerk wel de achtergrond van de onderzoeker verraadt. Wat je een goed boek vindt, komt natuurlijk terug in de vragen die je stelt. Stradling vindt het bijvoorbeeld belangrijk dat een boek een internationaal perspectief heeft. Nicholls mist daarnaast wat praktische informatie in het boek, bijvoorbeeld over hoe je een goede sample maakt.⁷³

In 1999 verscheen het *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, geschreven door Falk Pingel, toen nog adjunct-directeur van het *Georg Eckert Instituut*. Het handboek is het eerste in zijn soort, schrijft onderwijskundige Nicholls, en is daarom “een belangrijke stap”. Pingel beschrijft waaraan je moet denken voordat je een onderzoek opzet, hoe je het opzet, hoe je het uitvoert en hoe je het verwerkt. Ook geeft hij

⁷¹ Idem., 156-158.

⁷² Idem., 165-166.

⁷³ Nicholls, 'Methods in School', 16-17.

een overzicht van het onderzoek naar schoolboeken. Pingel heeft het zo algemeen mogelijk opgeschreven, en dat is gelijk de kritiek van Nicholls. Het is volgens hem niet duidelijk hóé je nou precies zo'n onderzoek moet uitvoeren. Hij mist wat pagina's waarin Pingel zijn methode gelijk in praktijk brengt. Nicholls begrijpt dat Pingel een algemeen boek wilde schrijven, maar concludeert dat een "minimumstandaard misschien toch niet genoeg is".⁷⁴ In 2010 verscheen een tweede, herziene en geüpdatete versie van het handboek. Ook hierin staan geen praktijkvoorbeelden.

Eigen methode

In deze masterthesis gebruik ik een kwalitatieve onderzoeksmethode. Hiermee kan ik een geschiedenisboek grondiger onderzoeken: ik kijk niet alleen naar de personen en gebeurtenissen die beschreven worden in het boek, maar ook naar de manier waarop de auteurs dat doen – iets dat in een kwantitatieve analyse niet mogelijk is. Met een kwalitatieve analyse kan ik alleen wel een minder grote hoeveelheid boeken onderzoeken, dat kan een nadeel zijn.

Om de geschiedenismethodes te analyseren, heb ik een analyseschema gemaakt. Daarbij heb ik gekeken naar de methode die P.F.M. Fontaine, J. Jansen, S.P. Koopmans en J.A.G.M Olvers beschrijven in hun boek *Schoolboekanalyse* uit 1980⁷⁵, en naar de methode die A.J. Kaarsemaker in hetzelfde boek beschrijft.⁷⁶ De laatst genoemde methode lijkt overigens vooral een samenvatting van eerstgenoemde. De methode die de onderzoekers beschrijven, is heel uitgebreid. Ze noemen als onderzoeksthema's zowel de kenmerken van het boek, als de didactische aspecten en de manier waarop de docent met het boek omgaat.

Ik heb mij ook laten inspireren door de methode die Dirkjan van den Berg gebruikt heeft in zijn masterscriptie *De koloniale geschiedenis in schoolboeken. Een narratieve en deconstructieve analyse van de koloniale geschiedenis in Wereld in Wording en Sprekend verleden tussen 1950 en 2012* (2013). Hij kijkt naar drie niveaus: het tekstniveau, het verhaalniveau en naar het geschiedenisniveau. In het eerste kijkt hij naar wat er verteld wordt en hoe. In het tweede kijkt hij naar de indeling van tijd en ruimte, naar de

⁷⁴ Idem., 15.

⁷⁵ P.F.M. Fontaine, J. Jansen, S.P. Koopmans en J.A.G.M Olvers, 'Instrumentarium ter beoordeling van een leerboek geschiedenis', in N. Bakker, P.F.M. Fontaine en J.G. Toebe (red) *Historisch-didactische cahiers 3: Schoolboekanalyse* (Groningen 1980) 66-84.

⁷⁶ A.J. Kaarsemaker, 'Beknopt instrumentarium t.b.v. een schoolboekanalyse', in N. Bakker, P.F.M. Fontaine en J.G. Toebe (red.) *Historisch-didactische cahiers 3: Schoolboekanalyse* (Groningen 1980) 85-89.

hoofdpersonen en het vertelperspectief. En in het derde kijkt hij naar de grotere gedachte die er achter ligt, en wat wel en niet verteld wordt. Daarnaast doet hij nog een deconstructieve analyse. Hiermee heeft hij onder andere gekeken naar positionele paren in de tekst en de waarde die de auteurs daar al dan niet aan hingen.⁷⁷

Ook heb ik de masterscriptie *Algerian colonial history in French textbooks. At the crossroad of nationalism and memory clashes* van Manon Chauveau uit 2013 geraadpleegd.⁷⁸ Chauveau baseert zich op een overzicht van verschillende onderzoeksthema's die de onderzoekers Mario Carretero, Cesar Lopez, María Fernanda González en Maria Rodríguez-Moneo beschrijven in hun artikel 'Students Historical Narratives And Concepts About The Nation'. Ze kijken naar de insluiting dan wel uitsluiting van bepaalde personen of groepen in een verhaal en of er aanspraak wordt gemaakt op een bepaalde identiteit, en of er een identiteit wordt overgedragen. Ze kijken ook naar de aanwezigheid van mythische of heroïsche figuren en of er een bepaalde claim wordt gemaakt op grondgebied, of er bepaalde morele opvattingen vermeld of overgedragen worden en of er romantische en essentialistische claims over de natie genoemd worden.⁷⁹ Op basis van deze publicaties en een voorbeeldschema van mijn begeleider Maria Grever, heb ik een eigen analyseschema ontwikkeld. Dit schema staat in bijlage II.

⁷⁷ Dirkjan van den Berg, *De koloniale geschiedenis in schoolboeken. Een narratieve en deconstructieve analyse van de koloniale geschiedenis in Wereld in Wording en Sprekend verleden tussen 1950 en 2012* (masterscriptie Radboud Universiteit Nijmegen 2013) 72.

⁷⁸ Manon Chauveau, *Algerian colonial history in French textbooks. At the crossroad of nationalism and memory clashes* (masterscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam) 2013.

⁷⁹ Mario Carretero et al eds., *History Education and the Construction of National Identities* (Londen 2012) 157. De hierboven beschreven methode is niet specifiek voor schoolboekonderzoek gemaakt, maar meer om in beeld te brengen hoe leerlingen denken over de nationale geschiedenis.

Hoofdstuk 2 Vaderlandse geschiedenis in het klaslokaal

2.1 Inleiding

Het ging steeds beter met de Nederlandse industrie, zo vanaf het midden van de negentiende eeuw. En zodoende groeide de vraag naar zo goed mogelijk opgeleide arbeiders. De haven van Rotterdam groeide uit tot een van de belangrijkste van Europa. Boeren zagen nieuwe afzetmarkten in Engeland en het westen van Duitsland, en ook in eigen land: op basis van de landbouw ontstond er een voedings- en genotsmiddelenindustrie. Ook de scheeps- en machinebouwindustrie groeide, onder andere door de aanvoer van goedkope kolen en staal uit Duitsland, en door de groei van de handel in producten uit Nederlands-Indië.¹ Tegelijk had Nederland in vergelijking met buurlanden België en Duitsland nog een flinke groeispuurt nodig. Om de industrie sterker te laten groeien, moest het al bestaande voortgezet onderwijs grondig hervormd worden, en strak georganiseerd worden, vond Thorbecke. Daarin voorzag zijn Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863.² Voor die tijd bestonden er bijvoorbeeld al allerlei vakgerichte scholen.³ Een belangrijke tweede grote stap werd gezet met de reorganisatie van de vooropleidingen van de universiteit. Dat gebeurde met de aanname de Wet op het Hoger onderwijs in 1876.⁴ Vanaf 1863 werd geschiedenis ook een zelfstandig vak op de middelbare school en met de hoger onderwijswet van 1876 werd het daadwerkelijk verplicht op het gymnasium en de hbs.⁵ Over de ontwikkeling van het middelbaar onderwijs en het geschiedenis onderwijs gaat dit hoofdstuk. Specifiek de volgende vragen staan centraal: *“Hoe ontwikkelde het middelbaar onderwijs zich in de periode 1863-1940? En hoe ontwikkelde het geschiedenisonderwijs zich in deze periode?”* In deze volgorde zullen de vragen ook beantwoord worden.

¹ Bert Altena en Dick van Lente, *Vrijheid en Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2011) 171.

² Hilda Amsing, *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs, 1863-1920* (Delft 2002) 55.

³ Emma Los, *De canon van het onderwijs* (Amsterdam 2012) 77.

⁴ Kees Mandemakers, *Hbs en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland ca 1800-1968* (Amsterdam 1996) 61-62.

⁵ Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007) 54-57.

2.2 Een nieuwe school

De Wet op het Middelbaar Onderwijs uit 1863 gaf duidelijkheid in een kwestie die al tientallen jaren speelde: wat is nu middelbaar en wat is nu hoger onderwijs. De termen hadden niet te maken met het niveau van de opleiding, maar met het werk dat je volgens je stand na je studie moest gaan doen. Stand en beroep hingen nauw samen met elkaar: op het middelbaar onderwijs werd je voor andere beroepen opgeleid dan op het hoger onderwijs, en daarom verschilden de opleidingen van elkaar.⁶ Onder het middelbaar onderwijs vielen het beroepsonderwijs (waar onder andere weer de burgerscholen, landbouwscholen en de polytechnische school onder viel) en scholen voor algemene vorming (waar de drie- en vijfjarige hogere burgerscholen en de middelbare meisjesscholen onder vielen), zo stelde Thorbecke vast.⁷ Naar het middelbaar onderwijs gingen de kinderen van de ‘talrijke burgerij’. Hogere ambtenaren zoals ambassadeurs, ingenieurs en belastinginspecteurs maakten er deel van uit, net zoals zelfstandigen, zoals bankiers, en niet-zelfstandigen, zoals secretarissen van een bank, bouwkundigen en hoofdboekhouders. Naast de stand van de talrijke burgerij bestond de geleerde stand. Daarvan maakten de intellectuelen deel uit, zoals rechters, advocaten en rectoren. Hun kinderen gingen naar het hoger onderwijs, waar de Latijnse School, het gymnasium en de universiteit vielen.⁸

Leerlingen op de hbs kregen een algemene vorming. Ze leerden van alles over de wereld om hen heen en over de toepassing ervan in de economie en de techniek. De leerlingen kregen niet alleen maar theorielessen, er werd steeds gezocht naar een link met de praktijk. Verder leerden ze er moderne talen, en kregen ze natuur- en scheikunde. De driejarige hbs en de eerste drie jaar van de vijfjarige hbs hadden precies dezelfde inhoud, had Thorbecke vastgesteld. Na drie jaar les te hebben gehad, kon je gaan werken, doorstromen naar de Militaire Academie, het Instituut voor de Marine, of je kon doorstromen naar de vijfjarige hbs. Die laatste mogelijkheid had je alleen als je ouders voldoende geld hadden. Had je de vijfjarige hbs doorlopen, dan kon je gaan werken, of doorstuderen op bijvoorbeeld de polytechnische school. Naar een universiteit doorstromen kon je niet.⁹

De overheid startte verschillende hbs'en in het land; de eerste rijkshbs'en begonnen

⁶ Amsing, *Bakens verzetten*, 56-57,

⁷ Idem., 55-56; Mandemakers, *Hbs en gymnasium*, 67.

⁸ Amsing, *Bakens verzetten*, 57.

⁹ Idem., 57-58.

in Groningen en Roermond. Ook gemeentes konden een hbs oprichtten. De eerste gemeentelijke hbs'en startten in onder andere Zutphen, Leiden en Delft. De scholen groeide als kool: in 1870 waren er al 44, verspreid over het hele land. Zeventien ervan werden door de overheid beheerd.¹⁰

Het gymnasium viel onder het hoger onderwijs, besloot Thorbecke. Het hoger onderwijs had een ander "vormingsideaal", vond hij. Leerlingen gingen namelijk in andere sectoren werken dan de leerlingen die het middelbaar onderwijs volgden. Was dat ideaal voor het middelbaar onderwijs leerlingen maatschappelijk relevante kennis bijbrengen, voor het hoger onderwijs was dat leerlingen geleerdheid bijbrengen, onder andere door ruime aandacht voor de klassieke talen. De termen hoger en middelbaar zeiden, zoals gezegd, niets over het niveau van de opleidingen. De polytechnische school, waar ingenieurs, industriëlen en technici werden opgeleid, en waar leerlingen na de vijfjarige hbs heen konden, was veel zwaarder dan het gymnasium. Toch viel de school onder het middelbaar onderwijs. Ook Thorbecke zag dat, maar veranderde niets. Hij kreeg veel kritiek op de tweedeling: hij zou een kloof maken tussen geleerde en praktische kennis, en aan de eerste vorm veel meer waarde hechten dan aan de tweede vorm. Hiermee zou hij ook de kloof tussen de twee standen dieper maken.¹¹

De driejarige en de vijfjarige hbs waren trouwens in eerste instantie alleen maar bedoeld voor jongens. Meisjes werden niet expliciet uitgesloten, maar Thorbecke noemde ze ook niet in zijn wetsvoorstel. Hij vond dat de staat niet verantwoordelijk was om meisjes een opleiding te geven. Particulieren zouden die taak maar op zich moeten nemen, de staat zou hoogstens toezicht willen houden. Maar ook dat kwam hem op kritiek te staan, en op de valreep schreef hij toch iets over meisjesonderwijs in de wet. Er zouden meisjesscholen opgericht moeten worden. Die zouden volgens hem onder het middelbaar onderwijs moeten vallen, maar moest wel verschillen met de driejarige en de vijfjarige hbs. De meisjesscholen waren bedoeld voor meisjes uit de hogere standen. Ze leerden er niet werken en werden ook niet voorbereid worden een later beroep, maar leerden om goed in het huishouden worden, en om een goede moeder te worden. Een vormingsideaal had Thorbecke niet bedacht, dat werd pas een paar jaar later uitgewerkt door de inspecteur van het middelbaar onderwijs. Meisjes moesten zich volgens hem veel algemene kennis hebben

¹⁰ Mandemakers, *Hbs en gymnasium*, 68.

¹¹ Amsing, *Bakens verzetten*, 60-62.

en moesten veel kunnen – kennis en kunde die ze allemaal nodig had om haar taak als moeder goed te kunnen vervullen, om haar huishouden goed te kunnen runnen en om een goede echtgenoot te worden.¹² In 1867 opende de allereerste middelbare meisjesschool in Haarlem. De school was niet door de overheid gestart, maar door een particulier. Het aantal scholen groeide daarna niet heel erg snel: vijftig jaar later waren er nog geen twintig.¹³

Wie in de negentiende eeuw naar de universiteit wilde, moest eerst de Latijnse school doorlopen hebben, zo ging dat al heel lang. Maar dat begon langzaam te veranderen. Vanaf het midden van de negentiende eeuw begonnen veel van deze scholen een tweede afdeling, die ze gymnasium noemden. Leerlingen kregen er les in wiskunde, geschiedenis, aardrijkskunde, Nederlands en een aantal moderne vreemde talen. Op een aantal scholen kon je lessen natuur- en scheikunde volgen, net als boekhouden, werktuigbouwkunde en tekenen.¹⁴ Er was tegelijkertijd ook veel kritiek op het gymnasium, zowel op het niveau als op de inhoud. De school zou teveel aandacht hebben voor de klassieke talen, en daardoor zou er te weinig tijd overblijven voor natuur- en scheikunde.¹⁵ Het gymnasium zag de hbs ook steeds meer als concurrent opkomen. Veel vijfjarige hbs'ers gingen doorstuderen aan de universiteit, wat kon als ze een universitair toelatingsexamen aflegden.¹⁶ In het hoger onderwijs speelde daarnaast ook de discussie of het hoger onderwijs alleen voor de wetenschap moest opleiden, of ook voor de beroepen waar je een wetenschappelijke opleiding voor nodig had.¹⁷ Niet alleen de inhoud van het hoger onderwijs veranderde, ook de opvattingen erover. Vonden de liberalen eerst dat het standenstelsel goed was, en moest blijven, later vonden ze dat mensen omhoog moesten kunnen klimmen op de maatschappelijke ladder, en zichzelf moesten kunnen ontwikkelen. Het hoger onderwijs moest ook opengesteld worden voor leerlingen uit lagere klassen, vonden ze.¹⁸ Mee speelde ook dat de economie flink aantrok, en de vraag naar nog meer en nog beter geschoolde arbeiders enorm opstuwde.¹⁹ Het hoger onderwijs moest op de schop, en daarom stelde de regering in 1876 de Wet op het Hoger Onderwijs in. Over de wet was wel

¹² Idem., 63-64.

¹³ Emma Los, *De canon van het onderwijs* (Amsterdam 2012) 92.

¹⁴ Amsing, *Bakens verzetten*, 54.

¹⁵ Idem., 71.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Amsing, *Bakens verzetten*, 69.

¹⁸ Idem., 66-67.

¹⁹ Idem., 66.

bijna tien jaar lang gediscussieerd.²⁰

Met de wet veranderde er heel wat. De Latijnse scholen gingen op in de gymnasia, waarvan het leerplan van deze opleiding sloot beter aan bij de eisen van de maatschappij en economie.²¹ Een aantal Latijnse scholen bleef bestaan, voornamelijk als kleinseminarie.²² De nieuwe wet gaf kinderen die slim waren maar geen rijke ouders hadden, toch de mogelijkheid om naar het gymnasium te gaan. Gemeenten mochten volgens de nieuwe wet namelijk zelf bepalen hoeveel schoolgeld ze vroegen. Maar in de praktijk kon maar een enkele leerling hiervan gebruik maken. Gratis ging het gymnasium niet worden, dus niet iedereen kon er naar school gaan. Daarbij moesten ouders langer in het levensonderhoud van hun kinderen voorzien, omdat hun opleiding veel langer duurde, zeker als hij of zij doorging studeren aan een universiteit. Ook moesten ze zijn of haar inkomen en werkkracht tijdens het studeren kunnen missen. Al met al bleef het gymnasium vooral een school voor de elite.²³

Openbare, gemeentelijke gymnasia kwamen onder toezicht van de overheid. Er werd daarnaast een leerplan opgesteld, met het aantal vakken en het exacte aantal uur dat leerlingen daarvan moesten krijgen. En het examen moest worden afgelegd onder toezicht oog van een Rijksgecommiteerde. De hoogste twee klassen van het gymnasium werden verdeeld in een Alfa- en een Beta-afdeling, de eerste voor leerlingen die verder wilden in de theologie, letteren en rechten, de tweede voor hen die wis-, genees- en natuurkunde wilden studeren.²⁴ De leerlingen kregen onder andere Grieks en Latijn, maar ook moderne talen zoals Frans en Duits en de vakken natuur- en scheikunde.²⁵ Vooral voor de laatste vakken kwam veel meer aandacht.²⁶ Tenslotte bracht de wet het gymnasium en de hbs iets dichter bij elkaar. Leerlingen die de vijfjarige hbs goed hadden afgerond, en doorwildten stromen naar de universiteit, hoefden alleen examen te doen in de vakken waar ze nog geen examen in hadden gedaan. In de praktijk hoefden ze alleen hun Grieks en Latijn te toetsen. Toch klinkt dat makkelijker dan het was: de studenten moesten nog een tot twee jaar studeren op

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Mandemakers, *Hbs en gymnasium*, 62.

²³ Amsing, *Bakens verzetten*, 66-69.

²⁴ Mandemakers, *Hbs en gymnasium*, 61-62

²⁵ Los, *De canon*, 84.

²⁶ Amsing, *Bakens verzetten*, 328.

de talen, wilden ze het examen kunnen halen.²⁷

Vanaf 1878 konden studenten nog makkelijker van de hbs naar de universiteit doorstromen. Omdat er te weinig artsen waren, werden hbs'ers met open armen ontvangen op de geneeskundefaculteit. Het aanvullend examen dat ze eerst altijd moesten doen om naar de universiteit te kunnen, hoefden ze niet meer af te leggen. Voor studenten arts konden worden, moesten ze een praktisch examen afleggen. Diegenen die op het gymnasium hadden gezeten, moesten een academisch examen afleggen, de voormalige hbs'ers kregen een niet-academische versie. Tussen de examens zat overigens geen inhoudelijk verschil, maar zo werden toch de verschillen tussen gymnasium en hbs benadrukt.²⁸

In de jaren die volgden, gingen het gymnasium, de driejarige hbs en de vijfjarige variant elk hun eigen weg. De gymnasia hadden al sinds de Wet op het Hoger Onderwijs een leerplan dat door de overheid was vastgesteld. De vijfjarige hbs'en van het Rijk kregen dat pas vanaf 1916, de andere vijfjarige hbs'en volgde pas in 1920, en de driejarige hbs kreeg helemaal geen standaard leerplan.²⁹ Tot die tijd kon elke hbs zijn eigen onderwijsprogramma maken. Rijksscholen waren nog verplicht om een paar vakken op te nemen, de gemeentelijke scholen waren helemaal vrij. Een uniform eindexamen was er wel, waardoor de scholen toch wel wat kaders hadden.³⁰ Maar de driejarige en vijfjarige hbs konden zich dus lange tijd los van elkaar ontwikkelen, net als de scholen in verschillende plaatsen. Exact weergeven hoe het hbs zich ontwikkelde, is dus lastig. Pedagoog Hilda Amsing heeft een poging gedaan. In haar boek *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs* geeft ze een overzicht van de discussies tussen leraren van het middelbaar onderwijs en politici over de verschillende leerrichtingen en wat van die ideeën terugkwam in de leerplannen van de scholen. Deze discussies en leerplannen laten iets zien van hoe het hbs en het gymnasium zich tot 1920 ontwikkelde.

Volgens de leraren die samenkwamen in de *Vereniging van Leraren M.O.*, waren de drie- en de vijfjarige hbs uit elkaar gegroeid. De driejarige hbs was zich meer gaan ontwikkelen in de richting van de mulo en de vijfjarige hbs ontwikkelde zich meer in de richting van het gymnasium. De leraren vonden ook dat de vijfjarige hbs te veel gericht was

²⁷ Idem., 78.

²⁸ Amsing, *Bakens verzetten*, 81-82; Mandemakers, 70

²⁹ Amsing, *Bakens verzetten*, 196, 265.

³⁰ Mandemakers, *Hbs en gymnasium*, 69.

op de wis- en natuurwetenschappen, en niet alle leerlingen waren daar even goed in. Daarnaast zaten de curricula van de hbs en het gymnasium overvol, vonden de leraren. Het zorgde er volgens hen voor dat veel leerlingen voortijdig de school verlieten. De leraren werden in hun kritiek ook gevoed door nieuwe ideeën over opvoeding. Zo kwamen de interesses en het kunnen van het kind steeds meer centraal te staan. De scholen moesten er nu voor zorgen dat het kind zich goed kon ontwikkelen. De leraren werden in hun kritiek ook gevoed door ontwikkelingen in de maatschappij. Er waren namelijk steeds meer specialistisch opgeleide werknemers nodig.³¹ Op basis van hun kritiek kwamen de leraren met een flinke waslijst aan verbeteringen. De minister van Onderwijs zag dat er wat moest veranderen in het middelbaar en hoger onderwijs, en stelde een commissie aan die zich bezig moest gaan houden met een reorganisatie. In 1910 verscheen het eindrapport pas.³²

De overheidscommissie stelde voor om de vijfjarige hbs en het gymnasium samen te voegen tot een lyceum en de driejarige hbs samen met de mulo tot een driejarige middelbare school. Op het lyceum zouden leerlingen vanaf nu voorbereid worden op vervolgonderwijs, en op de middelbare school zouden leerlingen klaargestoomd worden voor een baan als arbeider. De commissie zorgde ervoor dat de nieuwe middelbare school heel anders was dan de eerste drie jaar van het lyceum. Op het lyceum zouden de eerste twee jaar voor iedereen gelijk zijn. De leerlingen zouden dan een algemene vorming krijgen, waarvan het Latijn deel uitmaakte. Vanaf het derde jaar konden de leerlingen zich gaan voorbereiden op de alfa-wetenschappen zoals theologie, letteren en rechten, of zich gaan voorbereiden op de beta-wetenschappen, zoals genees-, wis- en natuurkunde. Deze twee richtingen kwamen overeen met het gymnasium. Studenten die niets in beide richtingen zagen, hadden een derde mogelijkheid, vergelijkbaar met de vijfjarige hbs, die opleidde voor de technische hogeschool en de militaire academie.³³ Alleen met de gymnasiumrichting kon je naar de universiteit.³⁴ De plannen van de commissie werden snel werkelijkheid: het eerste lyceum werd in 1909 in Den Haag opgericht. Pas in 1915 kwam er een tweede lyceum bij, pas daarna begon het aantal te groeien: in 1920 waren er zestien lycea en in 1967 bestond meer dan de helft van de middelbare scholen uit lycea.³⁵ Vrijwel tegelijk met het

³¹ Amsing, *Bakens verzetten*, 101-102, 240-241.

³² Idem., 112-113.

³³ Idem., 115-118; Mandemakers, *Hbs en gymnasium*, 79-80.

³⁴ Amsing, *Bakens verzetten*, 126-127.

³⁵ Mandemakers, *Hbs en gymnasium*, 79-80.

lyceum, kwam er op steeds meer hbs'en naast het beta-uitstroomprofiel een speciaal uitstroomprofiel met aandacht voor talen en economie.³⁶

Hoe zat het met het meisjesonderwijs in die jaren tot de eeuwwisseling? Slechts een minderheid van de meisjes die algemeen vormend onderwijs wilden, en mochten volgen, kon naar een middelbare meisjesschool. Op veel plekken was niet zo'n school, dus gingen veel meisjes naar een coëducatieve school, een school waar jongens en meiden bij elkaar zaten. De beide seksen bleken een best goede invloed op elkaar te hebben: onbewust werden jongens wat minder ruw door de aanwezigheid van meiden, en andersom werden meiden wat minder schuchter. De overheid hield nog erg vast aan het ideaal van "de werkende moeder". Maar onder andere de leraressen van de meisjesscholen verwierpen dit. Het moest tijdens de lessen niet alleen maar draaien om moederschap, vonden ze. Meisjes moesten volgens hen leren economisch zelfstandig te worden.³⁷

Over of je met een hbs-diploma naar de universiteit kon, was eigenlijk al vanaf de oprichting van de hbs discussie. Zoals we zagen werden er bepaalde 'sluiproutes' bedacht: als studenten een speciaal examen Grieks en Latijn hadden gemaakt, mochten ze doorstromen. Later werd dat examen afgeschaft voor de studie geneeskunde. In 1904 had een Tweede-Kamerlid er al voor gepleit dat vijf hbs-leerlingen wis-, natuur- en geneeskunde mochten gaan studeren, en mochten zelfs promoveren. Hij kreeg in de jaren die volgen steeds meer mensen achter zich, maar pas bijna vijftien jaar later leidde dat tot wetgeving. Het voorstel van Kamerlid J. Limburg dat hbs'ers ook naar de wis-, natuur- en geneeskundefaculteit moesten kunnen, werd in 1917 met ruime meerderheid aangenomen. In 1920 konden leerlingen doorstromen naar de opleidingen geologie en sociale geografie.³⁸ Voor de hbs veranderde er niet zoveel: in de praktijk was de school al een vooropleiding voor de natuurwetenschappelijke studies. Voor het gymnasium had de wet wel grote gevolgen: de school was zijn monopoliepositie op de universiteit kwijt. Impliciet zei de overheid met de wet: je hoeft niet meer per se een klassieke scholing te hebben gehad om naar de universiteit te kunnen. Het gymnasium moest nu opzoek naar een nieuwe identiteit, om zo verschillend van de hbs te kunnen blijven.³⁹ Bovendien werd de splitsing tussen de alfa en beta-afdeling verder doorgevoerd, en kregen gymnasiasten nog meer

³⁶ Mandemakers, *Hbs en gymnasium*, 77-78.

³⁷ Amsing, *Bakens verzetten*, 122-127.

³⁸ Idem., 128,142; Mandemakers, 70

³⁹ Amsing, *Bakens verzetten*, 142.

natuurwetenschappelijke vakken.⁴⁰

Pas in 1920 stelde de overheid een standaard leerplan vast voor de vijfjarige hbs. In het leerplan stond een lesurentabel en een verdeling van de leerstof over de verschillende leerjaren. De driejarige hbs kreeg geen leerplan, en had de vrijheid om zich te voegen naar de wensen van de lokale economie en maatschappij.⁴¹

Ook in het middelbaar onderwijs heeft na de oprichting een schoolstrijd gewoed tussen religieuzen, liberalen, conservatieven en de overheid. De strijd was overgewaaid van het lager onderwijs, waar de partijen al sinds het begin van de negentiende eeuw van visie verschilden. Na 1857 mochten protestanten en katholieken dan wel eigen lagere scholen starten, subsidie kregen ze niet. Hoewel katholieken en protestanten hetzelfde doel hadden, trokken ze lang niet samen op in hun strijd, onder andere doordat de Aprilbeweging de verhoudingen lange tijd had verstoord. Daarnaast waren niet álle katholieken en protestanten voor aparte, bijzondere scholen. In het noorden van Nederland waren groepen protestanten die hun kinderen liever naar liberale scholen stuurden, hetzelfde deden groepen katholieken uit het zuiden van het land. Dat laatste veranderde pas toen de paus in een brief uit 1864 verbood dat katholieken samenwerkten met liberalen. De schoolstrijd duurde lang: nadat bijzondere scholen vanaf 1889 dertig procent van de salariskosten gesubsidieerd kregen, kregen de ze pas in 1920 volledige subsidie.⁴²

In het middelbaar onderwijs waren al veel langer door de overheid gesubsidieerde bijzondere scholen, zij het gedeeltelijk. In 1880 waren er bijvoorbeeld al twee katholieke scholen. Protestantse en katholieke groepen streden in de jaren die volgden voor volledige subsidiëring. In 1905 zorgde Abraham Kuyper ervoor dat ook bijzondere gymnasia subsidie van de overheid kregen en in 1922 trad er een wet in werking waarin werd vastgesteld dat bijzondere middelbare scholen tachtig procent van hun kosten vergoed kregen. Protestanten hebben lang gewacht met het oprichten van protestantse hbs'en, onder andere omdat zij bezwaren hadden tegen vakken als wis- en natuurkunde. De eerste christelijke hbs begon in 1901 in Rotterdam, de tweede volgde negen jaar later in Amsterdam. Er waren toen al acht

⁴⁰ Idem., 330.

⁴¹ Idem., 201, 265.

⁴² Mandemakers, *Hbs en gymnasium*, 72-73.

katholieke middelbare scholen. In 1930 waren er dertig protestantse middelbare scholen en 46 katholieke.⁴³

2.3 Vaderlandse geschiedenis voor iedereen

De geschiedenis van het geschiedenisonderwijs begint in 1806. In de Franse tijd had koning Lodewijk Napoleon in de grondwet vastgesteld dat leraren van de lagere school vrij waren om hun leerlingen geschiedenisles te geven. Het was niet verplicht, omdat men vond dat leerkrachten te weinig kennis van het verleden hadden, en omdat de protestanten en katholieken in Nederland verschillende visies op het verleden hadden. Velen vonden dat de schrijvers van de geschiedenisboeken te protestants waren, en teveel hun ideeën in de verhalen zouden laten doorklinken. De politicus Van der Brugghen stelde voor om van geschiedenis een verplicht vak te maken op de lagere school, en in 1857 werd zijn wetsvoorstel aangenomen. Het geschiedenisonderwijs had als belangrijkste doel het opwekken van vaderlandsliefde. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw stond vaderlandse geschiedenis centraal in het lager onderwijs. Op het voortgezet onderwijs werd geschiedenis pas na Thorbeckes Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 een zelfstandig vak. Door de Wet op het Hoger Onderwijs werd het vak daadwerkelijk verplicht op het gymnasium en de hbs. Het doel van de geschiedenisles was om leerlingen algemene kennis bij te brengen, ze te beschaven en om ze voor te bereiden op de maatschappij.⁴⁴

Amsing heeft onderzocht hoe het geschiedenisonderwijs eruit zag op het gymnasium, de hbs en de mms in de periode 1863-1920. Vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw besteedden de scholen zo'n 9 procent van hun lestijd aan geschiedenisonderwijs en staatsinrichting en de geschiedenis daarvan. Alleen de a-afdeling van het gymnasium maakte meer tijd vrij: zo'n 11 procent van de lestijd. Dat had ook te maken met de studies waarop leerlingen in de a-afdeling werden voorbereid: theologie, rechten, letteren en filosofie. De thema's die op de verschillende scholen besproken werden, kwamen aardig overeen. Op alle scholen kregen leerlingen algemene en vaderlandse geschiedenis. Leerlingen op de driejarige en de vijfjarige hbs kregen ze ieder leerjaar allebei, terwijl op de meisjesscholen en gymnasia soms in een of meerdere leerjaren vaderlandse geschiedenis achterwege werd

⁴³ Mandemakers, *Hbs en gymnasium*, 73-75.

⁴⁴ Grever en Ribbens, *Nationale identiteit*, 54-57.

gelaten.⁴⁵

Oude geschiedenis werd op bijna iedere hbs gegeven. Er was hier alleen wel iets minder aandacht voor dan op het gymnasium. Oude geschiedenis werd bovendien alleen maar gegeven in de onderbouw. Tussen de hbs'en bestonden grote verschillen: sommige scholen besteedden veel meer uur aan het thema dan andere. Tussen 1895 en 1915 nam de aandacht voor oude geschiedenis een beetje af.⁴⁶

Tussen 1864 en 1870 werd de nieuwste geschiedenis in het laatste jaar van de hbs behandeld. In de periodes 1873-1885 en 1890-1895 werd er in de vierde klas aandacht aan besteed. Tussen 1912 en 1921 nam de aandacht voor de nieuwste geschiedenis toe, dat gebeurde ook op het gymnasium. Vanaf deze periode kwam de nieuwste geschiedenis terug in zowel het derde, vierde als vijfde leerjaar van het hbs. Na 1920 kwam er alleen in de vierde en vijfde aandacht voor het thema. Ook op het eindexamen van de hbs nam de nieuwste geschiedenis een belangrijke plaats in.⁴⁷ Moderne staatsinrichting was op de vijfjarige hbs een apart vak naast geschiedenis. Tot 1920 werd het zelfs apart geëxamineerd. De geschiedenis van de staatsinrichting werd wel tijdens de geschiedenislessen behandeld.⁴⁸

Alleen voor de vijfjarige hbs en het gymnasium had de overheid exameneisen vastgesteld. Op het gymnasium kregen leerlingen een schoolexamen. Docenten moesten zelf examenvragen maken, volgens de eisen van het door de overheid vastgestelde examenprogramma. Vervolgens moesten ze hun eigen leerlingen toetsen. De examens waren grotendeels mondeling, en bij de examens was altijd een gecommiteerde aanwezig. Op de hbs werd een staatexamen afgenomen. De leerlingen kregen hun diploma van een provinciale examencommissie. Die werd benoemd door de Commissaris van de Koning. Het examen bestond uit een mondeling en een schriftelijk deel. Het schriftelijk tentamen maakten de leerlingen op school, voor het mondelinge deel moesten ze naar een door de Commissaris van de Koning aangewezen plek in hun provincie. Het geschiedenisexamen werd rond 1870 alleen mondeling afgenomen, tussen 1901 en 1917 bestond het examen uit een mondeling en een schriftelijk deel en na 1917 was het weer alleen mondeling. De provinciale examencommissies stelden het mondeling examen vast, namen het af en stelden ook de opgaven van het schriftelijk examen vast. De inspecteurs van het middelbaar

⁴⁵ Amsing, *Bakens verzetten*, 265-266.

⁴⁶ *Idem.*, 269-270.

⁴⁷ *Idem.*, 270-271.

⁴⁸ *Idem.*, 272.

onderwijs maakten uit deze vragen een selectie. De leraren mochten de inspecteurs wel adviseren, en zodoende hadden ze een beetje invloed op de vragen die gesteld zouden worden. Driejarige hbs'en en de meisjesscholen moesten zelf examens maken en afnemen.⁴⁹

In de wet stond wel welke vakken er op de driejarige hbs gegeven moesten worden, maar een door de overheid vastgesteld leerplan ontbrak, net als exameneisen. Geen enkele driejarige hbs was in theorie dus hetzelfde ingericht. Maar het vak geschiedenis werd in de praktijk wel overal op dezelfde manier gegeven. In de eerste klas kregen de kinderen voornamelijk les over de oude geschiedenis en over de middeleeuwen. In de tweede klas kwam vrijwel alleen de periode tot de Franse Revolutie aan de orde, en in de derde klas werd vooral de periode vanaf de Revolutie behandeld. Op de driejarige hbs was dus in verhouding meer aandacht voor moderne geschiedenis dan op de vijfjarige hbs. De leraren van de driejarige hbs vonden het belangrijk dat er zoveel aandacht was voor oude geschiedenis. Het zou kinderen beschaving bijbrengen – iets waar bij de driejarige hbs veel nadruk op lag. Staatsinrichting hoorde niet bij de vakken die de overheid verplicht had gesteld op de driejarige hbs. Aandacht voor de koloniën was er wel.⁵⁰

Er zijn in de periode 1870-1921 “opvallend veel” geschiedenismethodes uitgebracht, stelt Amsing. Uitgevers publiceerden veel verschillende geschiedenismethodes. Voor sommige opleidingen verschenen aparte methodes, maar meestal was een boek geschikt voor meerdere opleidingen; dan kon je een boek bijvoorbeeld zowel voor de vijfjarige hbs als voor het gymnasium gebruiken. Voor het meisjesonderwijs verschenen vaak geen aparte boeken. Uitgevers hadden geen marketingafdeling zoals nu, die de markt in kaart brengt. Docenten moesten zelf bij de uitgevers duidelijk maken wat voor boeken ze wilden. Regelmatig boden ze ook een zelfgeschreven boek aan.⁵¹

Amsing heeft een de curricula van een aantal gymnasia, hbs'en en mms'en onderzocht in de periode 1863-1921. Ze concludeert dat de drie- en vijfjarige hbs in de periode 1890-1895 veel methodes met elkaar deelden. In de periode 1912-1921 is de overlap heel klein, namelijk drie procent. In die laatste periode ‘deelde’ de vijfjarige hbs juist heel veel boeken met het gymnasium en de meisjesscholen. In de periode 1873-1885

⁴⁹ Idem., 264-265.

⁵⁰ Idem., 272-274.

⁵¹ Idem., 285-286.

‘deelde’ de driejarige hbs weer veel boeken met de meisjesscholen.⁵²

Bijna iedere leerkracht was overtuigd van de doelen van het geschiedenisonderwijs, doelen die volgens hen voor elk schooltype golden. Het moest de leerlingen allereerst beschaven en algemene kennis bijdragen. Ten tweede moest het geschiedenisonderwijs leerlingen helpen om de moderne samenleving beter te begrijpen. Geschiedenisonderwijs moest ook vaderlandsliefde overbrengen, vonden de leraren. Al voordat kinderen geschiedenisles kregen, was vaderlandsliefde een belangrijk thema. Die vaderlandsliefde zag je in die tijd vooral terug in de afkeer waarmee in de Franse en Latijnse scholen over Fransen en Engelsen werd gesproken. In vergelijking met Duitsland, Engeland en Frankrijk viel de aandacht voor het vaderland wel weer mee. Ook na 1863 vonden leraren het belangrijk om leerlingen vaderlandsliefde bij te brengen, vooral in combinatie met lessen goed burgerschap, karaktervorming, en morele en zedelijke vorming.⁵³

Tegelijkertijd kwam vanaf die tijd het idee op dat geschiedenisonderwijs onpartijdig moest zijn. Onder anderen Robert Fruin, die toen net hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis aan de *Universiteit Leiden* was geworden, vond dat een geschiedenisverhaal een feitelijke weergave van de werkelijkheid moest zijn.⁵⁴ Geschiedenis moest vrij zijn van geloof en politieke partijtivist, zei hij. Met nauwkeurig bronnenonderzoek moest de waarheid boven tafel worden gebracht, vond hij. Het moest vervolgens zo gepresenteerd worden dat katholieken, protestanten en liberalen, met hun tegengestelde belangen, niet tegen elkaar opgezet werden, maar elkaar zouden vinden. Zo ontstond volgens hem een nationale eenheid, en die vond Fruin erg belangrijk.⁵⁵ Onpartijdigheid en vaderlandsliefde konden dus hand in hand met elkaar gaan.

Staatsinrichting vonden alle leraren belangrijk. Zo leerden leerlingen de moderne maatschappij een stuk beter begrijpen. Er kwam steeds meer aandacht voor staatsinrichting, onder andere omdat de liberalen steeds meer invloed kregen in de regering. Zij vonden het belangrijk dat leerlingen goed begrip hadden van het parlementaire stelsel en van de herziene grondwet van 1848. Naast de liberalen vonden ook steeds meer andere politici, docenten en onderwijskundigen het belangrijk dat leerlingen verstand kregen van de politiek en van het politieke systeem. Het ging hen niet alleen om kennis van het hedendaagse

⁵² Idem., 288-289.

⁵³ Idem., 277-278.

⁵⁴ Idem., 279.

⁵⁵ Grever en Ribbens, *Nationale identiteit*, 54.

functioneren ervan, maar ook om de ontwikkeling van het systeem door de tijd heen. Alleen zo konden leerlingen later goede, bij de politiek betrokken stemmers worden. Ook op de meisjesscholen was aandacht voor staatskunde, ondanks dat het nog lang zou duren voor vrouwen mochten stemmen.⁵⁶

Leraren vonden over het algemeen dat leerlingen op het gymnasium al voorzichtig wat wetenschappelijk onderzoek moesten kunnen doen. Zo moesten ze bijvoorbeeld met verschillende bronnen leren werken. Amsing zag dit terug ook terug in een geschiedenismethode.⁵⁷ De geschiedenisles voor jongens en meiden op de driejarige hbs moest juist weer heel beeldend zijn, vonden de leraren. Volgens hen konden de jongens uit deze leeftijdscategorie goed feiten in hun hoofd stampen.⁵⁸ Op welke manier deze didactische uitgangspunten terugkwamen in de geschiedenislessen, maakt Amsing niet duidelijk.

2.4 Conclusie

De groeiende industrie in de negentiende eeuw vroeg om steeds meer en steeds beter opgeleide arbeiders. De praktijkscholen waren niet meer voldoende, er moesten nieuwe onderwijsvormen komen. Met de Wet op het Middelbaar Onderwijs werd de eerste stap gezet. Het is onder andere het begin van de hbs. Er was een driejarige variant en een vijfjarige variant. Leerlingen kregen er een algemene vorming, wat inhield dat ze onder andere moderne talen en natuur- en scheikunde kregen. Naast het middelbaar onderwijs bestond het hoger onderwijs, waaronder onder andere de Latijnse scholen, gymnasia en universiteiten vielen. Een opleiding in het hoger onderwijs was in de praktijk alleen weggelegd voor leerlingen met rijke ouders.

Met de Wet op het Hoger Onderwijs werd de het hoger onderwijs grondig herzien. De Latijnse scholen gingen onder andere op in de gymnasia, en openbare, gemeentelijke gymnasia kwamen onder toezicht van de overheid. Er werd daarnaast een leerplan opgesteld, met het aantal vakken en het exacte aantal uur dat leerlingen daarvan moesten krijgen. De hoogste twee klassen van het gymnasium werden verdeeld in een alfa- en een beta-afdeling, De Leerlingen kregen onder andere Grieks en Latijn, maar ook moderne talen

⁵⁶ Amsing, *Bakens verzetten*, 261-262.

⁵⁷ *Idem.*, 284, 313.

⁵⁸ *Idem.*, 284.

zoals Frans en Duits en de vakken natuur- en scheikunde. Vooral voor de laatste vakken kwam veel meer aandacht.

In de jaren die volgden, gingen het gymnasium, de driejarige hbs en de vijfjarige variant elk hun eigen weg. De gymnasia hadden al sinds de Wet op het Hoger Onderwijs een leerplan dat door de overheid was vastgesteld. De vijfjarige hbs'en van het Rijk kregen dat pas vanaf 1916, de andere vijfjarige hbs'en volgde pas in 1920. De driejarige hbs kreeg geen standaard leerplan. In de praktijk groeide de driejarige hbs richting de mulo en trok de vijfjarige hbs meer naar het gymnasium toe. Vanaf 1909 zouden de twee opleidingen samen gaan in het lyceum. De eerste twee jaar zouden de leerlingen een algemene vorming krijgen, vanaf het derde jaar konden ze kiezen uit de alfa of betarichting. Deze twee richtingen kwamen overeen met het gymnasium. Er was ook nog een derde richting. Die kwam overeen met het hbs. Lang konden alleen gymnasiumstudenten naar de universiteit, maar langzaam werd die weg ook geopend voor hbs-leerlingen. Het eerst waren ze welkom op bij de opleiding geneeskunde, omdat er te weinig artsen waren. Na 1917 werden de leerlingen naast de geneeskunde faculteit ook op de faculteiten wis- en natuurkunde aangenomen.

Al binnen een paar jaar na de start van het middelbaar onderwijs waren er al christelijke middelbare scholen, maar pas na 1900 groeide hun aantal. Volledige subsidie kregen de scholen alleen nog niet. Daar gingen protestantse en katholieke groepen zich in de jaren die volgden hard voor inzetten. Pas in 1922 trad er een wet in werking waarin werd vastgesteld dat bijzondere middelbare scholen tachtig procent van hun kosten vergoed kregen.

Met de Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 werd geschiedenis pas een zelfstandig vak op het voortgezet onderwijs. En pas met de Wet op het Hoger Onderwijs werd het vak verplicht op het gymnasium en de hbs. Op de vijfjarige hbs kwam tussen 1912 en 1921 steeds meer aandacht voor de nieuwste geschiedenis. Ook in de jaren die volgden, bleef de aandacht voor het thema groot. Ook op het eindexamen nam de nieuwste geschiedenis een grote plek in. Naast geschiedenis kregen de leerlingen moderne staatsinrichting. Tot 1920 was daar zelfs een apart examen voor. De niet-moderne staatsinrichting kregen de leerlingen wel bij de geschiedenisles. Hoe het vak op de driejarige hbs ontwikkelde, is onduidelijk, omdat de school geen door de overheid vastgesteld leerplan had. Het geschiedenisonderwijs moest de leerlingen allereerst beschaven en algemene

kennis bijdragen en ten tweede moest het leerlingen helpen om de moderne samenleving beter te begrijpen. Geschiedenisonderwijs moest ook vaderlandsliefde overbrengen, vonden de leraren. Tegelijkertijd kwam vanaf die tijd het idee op dat geschiedenisonderwijs onpartijdig moest zijn. Leraren vonden dat leerlingen moesten leren werken met historische bronnen.

Hoofdstuk 3 De Aprilbeweging: strijd over God en grondwet

3.1 Inleiding

Vier mannen spelen in dit hoofdstuk de hoofdrol. De eerste is Thorbecke. Hij herzag in 1848 de grondwet. Een van de vele veranderingen was dat burgers mochten geloven wat ze wilden en dat geloofsgemeenschappen zich naar eigen inzicht mochten organiseren. Van die vrijheid maakte de tweede man, de Paus, gebruik om voor het eerst in meer dan tweehonderd jaar weer bisschoppen aan te stellen in Nederland. De protestanten hadden het idee dat Thorbecke bij de paus had aangedrongen op het herstel. Ook waren ze bang dat de katholieken hen zouden komen overheersen. De derde man, de protestantse voorman Bernard ter Haar bood de koning, de vierde man, een grote hoeveelheid handtekeningen aan om het herstel te voorkomen. De koning toonde sympathie met de protestanten, en ging daarmee tegen de regering in, die daardoor viel. In dit hoofdstuk kijken we uitgebreid naar deze ontwikkelingen. De volgende twee deelvragen zijn daarbij leidend: *“Welke ontwikkeling maakte de katholieken door in de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw?”* En: *“Welke ontwikkeling maakte de parlementaire democratie door in de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw?”*

3.2 Katholieken worden één

In de negentiende eeuw voelden Katholieken zich wel Nederlander, maar niet volop. Dat had verschillende oorzaken. Ze herkenden zich bijvoorbeeld niet in misschien wel het belangrijkste deel van de Nederlandse verbeelding van de geschiedenis: de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648).¹ Die oorlog was dan wel een strijd tussen de Nederlanden en Spanje, in werkelijkheid stonden hier katholiek en protestant tegenover elkaar. Immers: de Spaanse katholieke vorst Filips II greep hard in omdat de Nederlanders massaal vielen voor de ideeën van kerkhervormers als Luther en Calvijn. Ook keerden ze vaak op een gewelddadige manier

¹ Peter Raedts, 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898', *BMGN – Low Countries Historical Review* 107 (1992), 716-717.

de katholieke kerk de rug toe, zoals tijdens de Beeldenstorm in de aanloop naar de oorlog.² De katholieken werden, generaties later, nog steeds gezien als de verliezer.

De oorlog was niet alleen belangrijk vanwege de godsdienststrijd, maar ook vanwege de invloed op de Nederlanden als politieke eenheid. In 1648 tekenden de strijdende partijen in Münster de vrede, en daarmee werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zelfstandig.³ Voor het eerst: 'Nederland' was altijd onderdeel geweest van grote rijken en sterke heersers, en nu werd het een zelfstandige republiek. Voor velen ligt hier het 'begin' van het huidige Nederland.⁴

De Tachtigjarige Oorlog was dus belangrijk voor de Nederlanders, en om dat te onderstrepen waren er, in ieder geval in de negentiende eeuw, veel feesten en herdenkingen rondom belangrijke momenten van de oorlog.⁵ Tijdens dit soort festiviteiten werden de verhoudingen tussen katholiek en niet-katholiek op scherp gezet. De katholieken werden er niet alleen mee geconfronteerd dat zij de grote verliezers van de oorlog waren, maar ook nog eens dat zij geen of zelfs de verkeerde rol speelden bij het ontstaan van de Republiek en daarmee Nederland.⁶ In de negentiende eeuw waren dit soort kwesties erg belangrijk. In die eeuw wordt Nederland namelijk, zoals we al zagen, politiek en sociaal steeds meer een eenheid. Volgens veel Nederlanders kon iemand die zich niet herkende in deze 'bijzondere' periode uit de Nederlandse geschiedenis, zich geen echte vaderlander noemen. En dat lieten ze vaak duidelijk merken, zoals tijdens die activiteiten rondom de Tachtigjarige Oorlog.⁷ Het is de vraag hoeveel mensen zo dachten, maar vast staat dat het antikatholieke sentiment sterk leefde.

Katholiek en niet-katholiek stonden dus tegenover elkaar in de herinnering aan de Tachtigjarige Oorlog en de 'totstandkoming' van Nederland, en ook in de invulling van hun geloof.⁸ Protestanten hadden sinds de Reformatie niet alleen kritiek op de leerstellingen van de kerk, maar ook op de bijgelovigheid van de katholieken, het uitvoeren van 'heidense'

² Jan Bank, Gijsbert van Es, Piet de Rooy, *Kortweg Nederland. Wat iedereen wil weten over onze geschiedenis* (Wormer 2005) 16-18.

³ Bank, *Kortweg Nederland*, 22.

⁴ Raedts, 'Katholieken op zoek', 716.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ P.J. Margry, 'Imago en identiteit. De problematische manifestatie van 'het katholieke' in de Nederlandse samenleving rond het midden van de negentiende eeuw', in Jurjen Vis en Wim Janse (red.) *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 64.

rituelen, hun verering van beelden en objecten en op hun bekeringsdrang. Kritiek dus die in eigenlijk alle eeuwen wel aanwezig was, vaak latent overigens, maar die regelmatig opleefde, zoals in negentiende eeuw.⁹ Dat begon met de samenvoeging van Nederland en België in 1815. De protestanten waren toen in één keer in de minderheid – een situatie die tot 1830 zou duren; toen werden de landen weer gescheiden. Ze waren bang dat de katholieken ook het noorden van Nederland zouden ‘infiltreren’.¹⁰ Er kwamen veel reacties los. De antirevolutionaire Groen van Prinsterer stelde zelfs voor om de katholieke regio’s af te laten scheiden van de rest van Nederland.¹¹ De kritiek op de katholieken in de negentiende eeuw werd gevoed door allerlei antikatholieke krantjes.¹²

Katholieken hadden ook niet de vrijheid hun religieuze instituties naar eigen inzicht in te richten. Sinds de Vrede van Münster (1648) waren er geen bisschoppen meer in Nederland. Tot begin van de negentiende eeuw mochten de katholieken zelfs niet vrijuit geloven. En na 1812 mochten kloosters geen nieuwe leden meer aannemen: de nonnen en monniken die er waren, zouden ‘uitsterven’ en daarna konden de kloosters worden opgeheven. Het verbod duurde tot 1840.¹³

Bestuurlijk, politiek, sociaal en intellectueel – de katholieken deden overal onder voor de protestanten.¹⁴ De katholieken voelden zich zelf niet echt onderdeel van de Nederlandse maatschappij, en merkten ook dat anderen hen niet als volwaardig Nederlander zagen. De katholieken wilden het tij keren, en zochten naar een oplossing. Die oplossing vonden ze in een herwaardering van de Middeleeuwen, stelt historicus Peter Raedts. De sluiting van de kloosters heeft tot die zoektocht geleid. In verschillende katholieke tijdschriften verschenen begin negentiende eeuw artikelen waarin auteurs betoogden dat de kloosters onmisbaar waren, en al vanaf de middeleeuwen een belangrijke bijdrage leverden aan kunst, wetenschap en muziek.¹⁵ Door de artikelen zagen ze dat ze een verleden om trots op te zijn: een verleden vol grote denkers, een verleden vol rijke bijdragen aan de kunst, wetenschap en muziek en een verleden ook dat doorklonk in het heden.¹⁶ In de middeleeuwen begon niet alleen de bloeiperiode van veel kloosters, het was überhaupt

⁹ Margry, ‘Imago en identiteit’, 64-67.

¹⁰ Idem., 68.

¹¹ Ibid.

¹² Margry, ‘Imago en identiteit’, 65.

¹³ Raedts, ‘Katholieken op zoek’, 717.

¹⁴ Margry, ‘Imago en identiteit’, 67.

¹⁵ Raedts, ‘Katholieken op zoek,’ 717-718.

¹⁶ Idem., 719.

een periode waarin de kerk een grote rol speelde, zagen ze. In de middeleeuwen was het christendom erg belangrijk in Europa, en de kerk speelde een grote rol.¹⁷ In de middeleeuwen was er nog maar één Westerse kerk; de Reformatie was immers pas een paar honderd jaar later. In de middeleeuwen leefden gelovigen nog gebroederlijk naast elkaar, zonder grote twistpunten. Er was dus een tijd, redeneerden de katholieken, dat ook de gelovige Nederlanders gebroederlijk naast elkaar leefden. En naar die tijd wilden ze terug.¹⁸

Dat de katholieken zich lieten inspireren door de middeleeuwen, is vooral te zien in de gotische stijl waarin ze hun kerken in de negentiende eeuw lieten bouwen. Ook de eredienst werd naar middeleeuws voorbeeld georganiseerd. Priesters droegen nu op de middeleeuwen gebaseerde kledij tijdens de mis en de muziek van de 'moderne' muzikanten Rossini en Mozart was vervangen door het middeleeuwse Gregoriaans. Ook katholieke organisaties lieten zich inspireren door de middeleeuwen. Zo kregen vakbonden bijvoorbeeld de structuur van gilden.¹⁹

Door terug te grijpen naar de middeleeuwen, ontwikkelden de katholieken een eigen identiteit en werd de groep gelovigen een steeds hechtere eenheid, zegt Raedts. De verwijzing naar de middeleeuwen werkte volgens hem op twee manieren legitimerend. De katholieken konden nu allereerst aan de rest van Nederland laten zien dat ze nog rechtstreeks met het Nederlandse verleden in verbinding stonden, dat er sprake was van continuïteit. En ten tweede wisten ze nu dat ze een verleden hadden om trots op te zijn – een verleden om in het heden mee door te gaan.²⁰

Naast dat de katholieken teruggrepen op de middeleeuwen, en een katholieke identiteit verwierven, was er in de katholieke kerk ook (nauw daarmee samenhangend) een opleving van het geloof, schrijft historicus Peter Jan Margry.²¹ Er kwamen in de negentiende eeuw steeds meer bedevaart-, processie- en devotiebroedersschappen en congregaties in Nederland. Sommige waren nieuw, sommige oud en nieuw leven ingeblazen.²² Deze bedevaart-, processie- en devotiebroedersschappen begonnen allerlei processies en andere rituelen in het openbaar op te voeren. Lang had de overheid zich hiertegen verzet, mede door de kritiek van de protestanten, maar dat begon langzaam te veranderen. Velen deden

¹⁷ Idem., 714-715.

¹⁸ Idem., 717.

¹⁹ Idem., 721-722.

²⁰ Idem., 722.

²¹ Margry, 'Imago en identiteit', 68-69.

²² Idem., 69-74, citaat op p.72.

aan bedevaarten en processies mee. Ze zorgden voor verbinding met elkaar en de kerk, en zorgden zodoende voor de opkomst van een katholieke massabeweging. Katholieken zagen de processies en bedevaarten ook als een middel om zich naar de buitenwereld te presenteren, om die buitenwereld te laten zien wie ze zijn en, dat een zeer belangrijk doel: om de 'ketterse' buitenwereld te bekeren.²³ Nauw samen met de groei van het aantal broederschappen en processies, hing de groei van het aantal boeken, pamfletten, vlugschriften, tijdschriften, kranten, affiches, annonces – drukwerk dat vaak allemaal was vormgegeven in de middeleeuwse gotische stijl.²⁴

Maar bisschoppen hadden de katholieken al meer dan tweehonderd jaar niet meer. Er waren pogingen gedaan om de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen. In 1827 bijvoorbeeld, toen had de koning een overeenkomst, een concordaat, met de paus gesloten. Afgesproken werd dat er een bisschop in Amsterdam zou zetelen voor de katholieken in Holland, en eentje in 's-Hertogenbosch, voor de katholieken in Brabant. Maar er kwam uiteindelijk niets van terecht, waarschijnlijk omdat protestantse regeringsfunctionarissen tegenwerkten. Van invloed was ook door de Belgische opstand en de onrust die dat met zich meebracht. In 1841 probeerde het Vaticaan het nog een keertje, maar ook die poging liep op niets uit. De protestanten kwamen in opstand, bang dat de paus teveel invloed in Nederland zou krijgen. Ook de katholieken waren niet helemaal enthousiast over de regeling. Afgesproken was namelijk dat de regering moest instemmen met de benoeming van de bisschoppen, het zogenaamde Recht van Placet. Er gebeurde niets, en Nederland bleef een 'zendingsgebied'.²⁵ In 1848 herzag Thorbecke de grondwet, en toen kregen de katholieken een nieuwe kans.

3.3 De teleurgestelde koning

De roep om een nieuwe grondwet werd vanaf 1830 steeds luider. België was in dat jaar van Nederland afgescheiden, en daardoor was het grondgebied van Nederland bijna gehalveerd. Dat vroeg dus om een nieuwe constitutie. Maar er waren nog meer argumenten voor een nieuwe grondwet. De positie van Willem was verzwakt, onder andere doordat het slechter ging met de economie en omdat hij er niet in geslaagd was om België bij Nederland te

²³ Margry, 'Imago en identiteit', 77-78.

²⁴ Idem., 79-81.

²⁵ Dik van der Meulen, *Koning Willem III 1817-1890* (Amsterdam 2013) 267-268; Annemarie Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)* (Amsterdam 2009) 31.

houden. Bovendien toonde in die jaren de Tweede Kamer voor het eerst haar spierballen: ze hield een begrotingswet tegen en dwong de ministers van Koloniën en Financiën om af te treden. Verschillende denkers lieten hun stem horen: zij wilden dat de verhoudingen tussen en bevoegdheden van parlement, ministers en de koning zouden veranderen.²⁶

Een van deze denkers was Thorbecke, op dat moment nog hoogleraar in Leiden. Hij sprak zich vaak in het openbaar, tegen de pers of in artikelen of boeken, uit voor een hervorming van de grondwet. De ministers waren te afhankelijk van de koning en het parlement had te weinig bevoegdheden, schreef hij onder andere in zijn *Aanteekening op de grondwet* uit 1839. In zijn *Proeve van herziening der grondwet volgens de Aanteekening* uit 1840 deed hij een concreet voorstel tot hervorming.²⁷ Hierin schreef hij onder andere dat hij voorstander was van ministeriële verantwoordelijkheid.²⁸

Uiteindelijk kwam die nieuwe grondwet er, in 1840. Twee artikelen vallen op. De eerste is nummer 75: als een minister iets doet wat tegen de wet ingaat, kan hij daarvoor vervolgd worden. Hij is niet politiek, maar strafrechtelijk verantwoordelijk. Ook artikel 76 is opmerkelijk: alle koninklijke besluiten moeten medeondertekend worden door het hoofd van het betreffende ministerie. De koning kon dus niets meer in zijn eentje besluiten; zijn macht nam af. Niemand was echt tevreden met de nieuwe grondwet. De koning vond bijvoorbeeld, vanzelfsprekend, dat zijn macht teveel beperkt werd en burgers vonden dat ze nog steeds te weinig invloed hadden op de samenstelling van de gemeentebesturen, de Provinciale Staten en het Parlement, en dat de manier waarop de organen nu werden samengesteld, veel te ondoorzichtig was.²⁹

Willem I was inmiddels afgetreden, en opgevolgd door zijn zoon, Willem II. Zijn zoon Willem, op dat moment kroonprins, werd lid van de Raad van State, een adviesorgaan dat nauw betrokken was bij het maken van een grondwet die die van 1840 moest vervangen. Omdat hij de nieuwe grondwet zo belangrijk vond, sloeg hij geen enkele vergadering over.³⁰ Zo vond hij bijvoorbeeld dat niet iedereen zou moeten kunnen stemmen. Dat zou, vond hij, niet goed zijn voor het land – een mening overigens die veel mensen toen hadden.³¹

²⁶ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 154-155.

²⁷ Jan Drentje, *het vrijste volk der wereld. Thorbecke, Nederland en Europa* (Zwolle 1998), 84, 86; Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004) 320-321, 324-326.

²⁸ Drentje, *Thorbecke*, 329-331.

²⁹ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 155-156, 159-160.

³⁰ Idem., 153, 156-158.

³¹ Idem., 160-161.

De nieuwe grondwet schoot niet op. Veranderingen werden maar door een vrij kleine groep gedeeld. Een voorbeeld is het voorstel in 1844 van negen liberale Kamerleden, waaronder Thorbecke, om de grondwet grondig te wijzigen, bekend geworden onder de naam Negenmannenvoorstel.³² De negen wilden dat Tweede Kamerleden direct gekozen konden worden en dat de minister verantwoordelijk was de daden van de regering. Het voorstel haalde uiteindelijk geen meerderheid in de Tweede Kamer, maar zorgde wel voor veel debat. De roep om hervorming werd wel groter in de jaren die volgden, onder andere door voedselrellen in '46 en '47 en andere oproeren.³³

Op aandringen van enkele ministers, sprak koning Willem II in zijn troonrede van 1847 al voorzichtig van hervormingen. De koning stelde een commissie aan die zich met de wijzigingen moest bezighouden en al in het najaar bespraken de kabinetsraden enkele voorstellen. Deze vergaderingen van ministers werden voorgezeten door de koning. Ook de kroonprins was er vaak. Hij deed zijn mond regelmatig open bij de vergaderingen, want hij wist: het ging allemaal om hém. En zo makkelijk zoveel macht weggeven, dat wilde hij niet.³⁴

Maar van de grondwetswijziging kwam niet veel terecht. Daarvoor moest de situatie nog meer voor verslechteren – in eigen land, en in de omringende landen. En dat gebeurde. Vanaf de eerste maanden van het nieuwe jaar 1848, woedde in heel Europa opstanden: in Frankrijk, Italië, Engeland, Duitsland, Oostenrijk, Tsjechië en Hongarije. Overal gingen mensen de straten op, en eisten stemrecht of het aftreden van hun regering. Ook in Nederland was het onrustig. In maart moest de politie bijvoorbeeld ingrijpen omdat een grote groep mensen op de Dam protesteerde. Maar zo wild als het er in al die andere landen aan toeging, ging het hier niet. In tal van Europese landen kondigden vorsten hervormingen af. Ook Willem II ging om. Bang dat de 'revoluties', zoals het in heel veel landen werden, ook naar Nederland zouden overslaan, en hem misschien de kop of in ieder geval zijn positie zouden kosten.³⁵ Maar de koning was waarschijnlijk ook bang dat bekend zou worden dat hij op mannen viel. Als hij zou tekenen, zouden die feiten binnenskamers blijven, wisten enkele mannen te bedingen.³⁶

³² Idem., 166-167; Drentje, *Het Vrijste*, 90; Drentje, *Thorbecke*, 360-362.

³³ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 166-167; Drentje, *Thorbecke*, 360-362.

³⁴ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 167-169.

³⁵ Idem., 163-165, 175; Drentje, *Het Vrijste*, 98; Drentje, *Thorbecke*, 391.

³⁶ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 175-176.

Op 13 maart 1848 riep Willem II de voorzitter van de Tweede Kamer bij zich: hij wilde dat de grondwet zo snel mogelijk herzien zou worden. De veranderingen die de koning wilde, gingen verder dan waar hij en anderen tot dan toe over hadden gedebatteerd. Op veel plaatsen hingen mensen de vlag uit, blij met de plotselinge omslag van de koning. Minder blij waren de ministers. De vorst had niets met hen besproken en had ze niet eens over zijn keuze ingelicht, en daarom besloten ze om af te treden. Ondertussen ging er een grondwetscommissie aan het werk, een commissie waarin Thorbecke de belangrijkste rol had. In zijn eentje herschreef hij de grondwet – een taak die hij amper een maand later, de tiende van april, volbracht had.³⁷ Dat hij zo snel was, kwam omdat hij zijn tekst al in grote lijnen klaar had liggen. En daarbij: het ging om een *herziening*, niet om een totaal nieuwe grondwet. Zowel de Tweede als Eerste Kamer keurde de grondwet vrijwel geheel goed.³⁸

Er veranderde veel in de grondwet. De Tweede Kamer kreeg het recht op amendement en initiatief. De Staten-Generaal kreeg meer macht, ten koste van die van de koning. Verder kregen burgers vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van drukpers en vrijheid van vereniging en vergadering. Thorbecke legde ook de ministeriële verantwoordelijkheid vast in de grondwet.³⁹ De ministeriële verantwoordelijkheid betekende dat ministers politiek verantwoordelijk werden, en niet de koning. Ze moesten vanaf nu verantwoording afleggen aan de Staten-Generaal, en niet langer aan de koning.⁴⁰ Die moest dus flink wat invloed op de politiek inleveren. Toch had de koning nog aardig wat macht: hij mocht ministers ontslaan en mocht het parlement ontbinden. Bovendien hoefde de koning niet tegen zijn overtuigingen in te handelen.⁴¹ De herziening zelf was verder niet heel opzienbarend, van grote invloed was vooral de uitleg die de ministers er in de praktijk aan gaven, en de veranderingen die uit de grondwet volgden. Zo werd later het kiesstelsel grondig hervormd; leden van de Tweede Kamer zouden voortaan direct gekozen worden – overigens alleen door mannelijke, meerderjarige Nederlanders met burgerschapsrechten.⁴²

Kroonprins Willem was absoluut niet blij met de herziening.⁴³ Als hij straks koning zou worden, zou hij bijna geen macht meer hebben vond hij en daarom besloot hij zijn vader

³⁷ Idem., 176-177; Drentje, *Het Vrijste*, 99,102; Drentje, *Thorbecke*, 391-395.

³⁸ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 177.

³⁹ Idem., 177-178; Drentje, *Het Vrijste*, 102, 104-105.

⁴⁰ Drentje, *Het Vrijste*, 102.

⁴¹ Idem., 103; Drentje, *Thorbecke*, 403-404.

⁴² Van der Meulen, *Koning Willem III*, 177-178; Drentje, *Het Vrijste*, 102, 104-105.

⁴³ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 179; Drentje, *Het Vrijste*, 105.

te vertellen van het koningschap af te zien. De koning toonde veel begrip voor de woorden van zijn zoon, maar hij maakte hem tegelijk ook duidelijk dat hij beter niet kon weigeren. Het koningschap is een goddelijke roeping, vond hij, en die moest je dus wel aannemen. Daarnaast had het vaderland hem nodig, heel Europa zelfs, benadrukte hij.⁴⁴ Maar de kroonprins is niet overtuigd. Zijn vader probeerde hem daarna verschillende keren met brieven en gesprekken over te halen, maar zijn zoon bleef weigeren. De kroonprins bood zelfs zijn ontslag aan als luitenant-generaal van de infanterie en als beschermheer van de Delftse Koninklijke Academie voor Burgerlijke Ingenieurs, functies die verbonden waren aan zijn koningschap. Uit de laatste functie onthief de koning hem, uit de eerste niet – dat weigerde hij.⁴⁵

De kroonprins wilde een tour door Engeland maken. De koning was maar met de reis ingestemd, in de hoop dat de frisse buitenlucht hem op nieuwe ideeën zou brengen.⁴⁶ Met de koning ging het in de tussentijd bergafwaarts. Een jaar eerder had hij al eens op het randje van de dood gelegen, maar daarvan was hij weer hersteld. Maar het leek er niet op dat dat nu weer ging gebeuren. De koning wel leefde even op, maar daarna ging het snel bergafwaarts. In de vroege morgen van 17 maart 1949 overleed hij. Met brieven en telegrammen werd de kroonprins op de hoogte gehouden van de gezondheid van zijn vader, zij het met flinke vertraging. Dus zonder het te weten – of beter: zonder dat hij het wilde – was hij dus vanaf die zeventiende maart koning der Nederlanden.⁴⁷

In de loop van 18 maart kreeg de kroonprins te horen dat zijn vader was overleden. De kroonprins was ondertussen al onderweg richting Londen, omdat hij al in het laatste bericht dat hij ontvangen had, werd opgeroepen om naar huis terug te keren. Op maandagavond 19 maart kwam hij in Londen aan, waar hij werd opgewacht door een kleine groep onder leiding van de minister van Buitenlandse Zaken. Hij probeerde de kroonprins te overtuigen tóch koning te worden. Willem blijft mokken, maar zei toch zachtjes “ja”.⁴⁸

De volgende morgen vroeg ging de kroonprins samen met de Haagse delegatie aan boord van een stoomschip van de marine, op weg naar Nederland. Ook aan boord had hij nog een lang gesprek met de minister van Buitenlandse Zaken, die hem nogmaals probeerde

⁴⁴ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 180-181.

⁴⁵ Idem., 182-184.

⁴⁶ Idem., 195-197.

⁴⁷ Idem., 198-199.

⁴⁸ Idem., 200-203.

over te halen. Toen hij weer in Nederland was, ging hij direct naar zijn oom prins Frederik. Die overtuigde hem nog een laatste keer om tóch koning te worden. En nu pas was de koning echt om.⁴⁹

Een paar uur later kwamen de ministers in de kabinetsraad bij elkaar, met de kroonprins als voorzitter. De minister van Justitie las een proclamatie voor waarin Willem het koningschap aanvaarde. Hij zette zijn handtekening eronder, en was vanaf dat moment koning, koning Willem III.⁵⁰ Met een feestelijke plechtigheid in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, een kleine twee weken later, op 12 mei, werd de koning officieel ingehuldigd.⁵¹

Maar al snel nadat hij koning was geworden, groeiden de spanningen. Dat begon al toen zijn salaris werd vastgesteld. Willem II verdiende ieder jaar een miljoen gulden. De ministers hadden besloten dat bedrag voor de nieuwe koning te verlagen tot 600 duizend gulden per jaar. Hierdoor kreeg hij het idee dat hij zou verworden tot niet meer dan de “hoogste ambtenaar van de staat”.⁵² De koning was het ook niet eens met de beslissing van de ministers dat de koninklijke gronden beheerd moesten gaan worden door de staat, in plaats van door hem zelf. Het leverde de koning ieder jaar zo’n 400 duizend gulden op. De koning wilde niet het beheer overdragen, boos dat hij nog meer invloed verloor. Kon hij de ministers niet gewoon ieder jaar verslag uitbrengen van de inkomsten en staat van de landerijen, vroeg hij. De ministerraad kon zich hier in vinden – voor even.⁵³

Er waren ook spanningen tussen ministers onderling. Na de verkiezingen in nieuwe vorm was Thorbecke in de Tweede Kamer gekomen. Daar ging hij steeds fel in debat met het kabinet. Hij vond het ook maar niets dat anderen zijn politieke hervormingen verder uitwerkten. Thorbeckes discussies zorgden er mede voor dat het kabinet eind september 1849 viel.⁵⁴

Thorbecke krijgt de opdracht om samen met de liberaal Van Rosenthal een kabinet samen te gaan stellen. Hij kwam bij de koning, en presenteerde hem een lijst met verregaande hervormingen. De koning zag niets in deze voorstellen en probeerde met een list van Thorbecke en Van Rosenthal af te komen. De voorzitter van de Tweede Kamer en gematigd liberaal Van Goldstein mocht het stokje overnemen, maar gaf het na een paar

⁴⁹ Idem., 203-204.

⁵⁰ Idem., 204-205.

⁵¹ Idem., 218-223.

⁵² Idem., 228.

⁵³ Idem., 228-229.

⁵⁴ Idem., 231-232; Drentje, *Thorbecke*, 406.

dagen al weer terug, omdat hij hoorde de koning Thorbecke aan de kant had geschoven. De koning besloot Thorbecke opnieuw te vragen. Ze kwamen tot een compromis, en op 5 november ging het nieuwe kabinet van start. Thorbecke werd minister van Binnenlandse Zaken, en daarmee hoofd van het kabinet.⁵⁵

Thorbecke heeft heel wat hervormingen kunnen doorvoeren tijdens zijn regeringstijd. Met de kieswet veranderde hij de voorwaarden voor stemmen tijdens verkiezingen, met de provinciewet richtte hij het bestuur van de provincie opnieuw in, en met de gemeentewet veranderde hij de rechten en plichten van dorpen en steden: steden raakten hun privileges kwijt en het gemeentebestuur werd overal in Nederland op dezelfde manier ingericht.⁵⁶

Ondertussen groeide de onenigheid tussen de koning en de ministers. In het voorjaar van 1850, nog geen half jaar nadat het kabinet begonnen was, was er een groot conflict ontstaan over het ontslaan van de gouverneurs van de provincies Groningen en Utrecht. Onder de nieuwe provinciewet zouden provincies meer zelf voor het zeggen krijgen, en ook de gouverneur van de provincie kreeg andere bevoegdheden, en een andere titel: vanaf nu werd hij commissaris van de koning. De gouverneurs van de provincies Groningen en Utrecht pasten niet in hun nieuwe functie, vond Thorbecke. Hij vond dat ze van de oude stempel waren, en ook teveel op handen van de koning. Daarom wilde hij van ze af. Woedend was de koning door dat besluit. Hij kende de gouverneurs goed en had ze hoog staan. De koning weigerde, en liet de gouverneurskwestie even liggen, maar de kwestie vlamde weer helemaal op toen Thorbecke de koning niet veel later meldde dat hij ook de gouverneur van Zeeland wilde ontslaan. De situatie was onwerkbaar, vond het kabinet, en besloot daarom ontslag aan te bieden aan de koning. Die weigerde, en keurde Thorbeckes plannen uiteindelijk toch goed.⁵⁷ Er zouden nog heel wat confrontaties volgen. En pas als het kabinet zijn ontslag aanbod, bond de koning in. Maar in het derde regeringsjaar viel het kabinet dan toch, als gevolg van de Aprilbeweging.

⁵⁵ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 232-239; Drentje, *Thorbecke*, 406-407.

⁵⁶ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 240-241; Drentje, *Thorbecke*, 410-412.

⁵⁷ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 241-245; Drentje, *Thorbecke*, 412.

3.4 Eindelijk bisschoppen

Door Thorbeckes grondwetsherziening kreeg iedere burger in Nederland volledige geloofsvrijheid. Ook mochten gelovigen hun geloofsgenootschappen zo inrichten zoals ze dat zelf wilden. De katholieken, ongeveer een derde van de Nederlandse bevolking, maakte gretig gebruik van deze nieuwe vrijheden: eindelijk zouden er bisschoppen aangesteld mogen worden in Nederland.⁵⁸

Al in 1827 en 1841 waren er al pogingen ondernomen om de kerkorde te herstellen, zoals we zagen. Maar tot een definitief herstel was het nooit gekomen. In 1847 probeerden de katholieken het weer, en deze keer ging het wel lukken. Toen niemand nog wist dat de grondwet herzien zou worden, stuurden negentig invloedrijke katholieken een petitie naar de paus, waarin ze hem met klem vroegen om de katholieke hiërarchie te herstellen in Nederland.⁵⁹ Niet snel daarna, en waarschijnlijk ter ondersteuning, stuurden ook de zeven aartsbisschoppen, de belangrijkste katholieke geestelijken in Nederland op dat moment, een petitie naar de paus.⁶⁰ Het Vaticaan beoordeelde de petitie, en vond dat de tijd voor herstel nog niet rijp was. In de tussentijd werd de Nederlandse grondwet herzien, en kregen de katholieken ook echt volgens de grondwet de vrijheid om hun kerk naar eigen inzicht te organiseren. De groep die in 1847 een petitie had geschreven, meldde het de paus. Hij vond het opnieuw nog geen tijd voor herstel, maar hij wilde wel de kerkelijke hiërarchie zo aanpassen, dat in de toekomst bisschoppen konden worden aangesteld.⁶¹ Het Vaticaan stuurde daarop een brief naar de regering met de vraag of ze het daar mee eens waren. De minister van Rooms-Katholieke Eredienst stuurde terug dat de regering zich buiten alles wilde houden, en dus geen bezwaar had. Maar hij liet wel doorschemeren dat aan de huidige organisatie van de kerk echt een einde moest komen. Omdat het kabinet viel, bleef het antwoord even liggen.⁶²

De nieuwe minister van Rooms-Katholieke Eredienst Van Sonsbeek legde het antwoord van zijn voorganger aan de kant, en stuurde in plaats daarvan een brief naar de koning. Hij stelde voor dat de Nederlandse regering bij de paus zou aandringen om de

⁵⁸ Annemarie Houkes, 'Het succes van 1853. Politiek in de Aprilbeweging', in Jurjen Vis en Wim Janse (red.) *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie*, (Hilversum 2002) 90.

⁵⁹ L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* ('s-Gravehage, 1953) 76-77.

⁶⁰ Rogier en De Rooy, *In vrijheid*, 83.

⁶¹ *Idem.*, 83-84.

⁶² *Idem.*, 85.

katholieke hiërarchie te herstellen. De ministers vonden dat de kerk niets in de weg stond, maar ze wilden niet de eerste stap zetten.⁶³ Dat deed Van Sonsbeeck toch, en eind 1850 stuurden twaalf van de vijftien katholieke Tweede Kamerleden een brief naar de paus met daarin de vraag of hij de hiërarchie wilde herstellen. Niet lang daarna stuurde de zeven aarts priesters weer een brief naar de regering met de vraag om de nodige zaken met het Vaticaan te regelen. Hoewel de koning er niets meer over wilde horen, stuurde Van Sonsbeeck de koning een brief met een antwoordvoorstel aan de paus. De koning moest bij de paus aandringen om de hiërarchie te herstellen, stelde hij. Ook de koning vond niet dat de katholieken iets in de weg stond en ook hij wilde niet eerste stap zetten. Ondertussen was duidelijk geworden dat het Vaticaan het nog steeds niet de juiste tijd vond voor het herstel, en dat ook verschillende geestelijken niet heel enthousiast waren. Het proces van herstel leek tot stilstand gekomen.⁶⁴

In het voorjaar van 1851 stuurden onder andere de zeven aarts priesters weer een verzoekschrift naar de paus. Zij wilden daarmee laten zien dat zij de hiërarchie echt graag wilden herstellen. De impasse bleef, totdat aan het eind van dat jaar Van Sonsbeeck hoorde dat de paus de hiërarchie toch wilde herstellen. De paus was verder benieuwd of de regering de eerdere afspraken uit 1827 wilde handhaven. De regering liet weten dat de afspraken van 1827 en 1841 vervielen en dat de paus vrij was om de kerk naar eigen inzicht te organiseren.⁶⁵

Maar daarmee was de hiërarchie nog niet hersteld. Nu barstte de discussie los over de vraag op welke plekken bisdommen zouden komen, en waar het aartsbisdom. Moest Utrecht een aartsbisdom worden? Van 695 tot 1559 zetelde er in de stad een bisschop – Willibrord was de eerste. Tegelijkertijd besepte men: de stad lag boven de rivieren. Was het niet beter dat het aartsbisdom in het katholieke Brabant zou komen? De regering wilde in ieder geval niet dat Utrecht een aartsbisdom zou worden. De stad in de loop der tijd bijna een soort protestants hoofdkwartier geworden. Op de op een na laatste dag van 1852 hakte het Vaticaan de knoop door: Utrecht werd toch een aartsbisdom, maar de eerste aartsbisschop, Johannes Zwijsen, werd ook bisschop van 's-Hertogenbosch en hij kon daar

⁶³ Idem., 86-87.

⁶⁴ Idem., 88-89.

⁶⁵ Idem., 90-91.

blijven wonen. Naast 's-Hertogenbosch dus werden Haarlem, Breda en Roermond bisdommen.⁶⁶

Midden maart 1853⁶⁷ stuurde de paus een brief naar onder andere de Nederlandse regering over zijn besluit. Hij legde uit waar in Nederland de bisdommen kwamen, en waar het aartsbisdom. De paus weidde ook uit over Calvinijn en de Reformatie. Hij schreef:

“Een vijandig mensch poogde dezen beminden wijngaard des Heeren door allerlei middelen te verwoesten, te gronde te richten en te misvormen. Men heeft helaas genoeg ondervonden, hoe vele en grote onheilen de ketterij van Calvinijn aan de zozeer bloeiende Kerken berokkend heeft. Ja, zoover ging het geweld en de overmoed der kettters, dat het was, alsof de naam Katholiek in die streken scheen uitgeroeid te moeten worden en alsof er voor het herstel van zulke grote verliezen geenerlei mogelijkheid meer bestond.”⁶⁸

De paus had het allemaal niet zo bedoeld, schrijven de historici Rogier en De Rooy. De brief werd op 18 maart gedrukt en zou daarna verstuurd worden naar onder andere Den Haag. Maar de paus was toch niet helemaal tevreden over de tekst, overigens niet door hemzelf geschreven, maar door een kardinaal. De paus vond zijn beschrijving van het calvinisme te grof, en wilde er gewoon “het calvinisme” of “de calvinistische leer” maken. Maar ondertussen was de eerste versie al verstuurd – met alle gevolgen van dien.⁶⁹

De woorden van de paus verspreidde zich langzaam door Nederland. Pas toen er een bericht in de Engelse krant *The Times* over het herstel verscheen, groeide de aandacht enorm. De krant schreef dat de regering om het herstel had gevraagd. Nederlandse kranten namen het nieuws over, en voegden de tekst van de pauselijke brief toe. De protestanten waren hevig geschrokken.⁷⁰ Dat de katholieke hiërarchie werd ingesteld en dat de regering daar zelf om gevraagd – althans zo stond dat in de kranten, de overheid ontkrachtte dat pas op 11 april met een grote verklaring in de grote dagbladen⁷¹ – dat ging er bij de

⁶⁶ Idem., 91-97; Van der Meulen, *Koning Willem III*, 271.

⁶⁷ Rogier en De Rooy, *In vrijheid*, 97. De brief heeft een dagtekening van 4 maart, maar wordt op 18 maart gedrukt, en dus pas daarna verzonden.

⁶⁸ P. Albers, *Geschiedenis van het herstel der Hiërarchie in de Nederlanden deel II* (Nijmegen 1904) 316-323, geciteerd in Van der Meulen, *Koning Willem III*, 270. Citaat verscheen oorspronkelijk in het Latijn.

⁶⁹ Rogier en De Rooy, *In vrijheid*, 97.

⁷⁰ Houkes, ‘Het succes’, 90; Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 31-32; Van der Meulen, *Koning Willem III*, 271-272.

⁷¹ Houkes, ‘Het succes’, 91.

protestanten niet in. Ook waren ze boos op de paus omdat hij hen met zijn woorden zo beledigde.

Volgens de protestanten was Nederland na de reformatie een protestants land geworden, en dat zou het dus ook altijd moeten blijven. De hervormde kerk vormde een belangrijk onderdeel van dat idee van een protestants vaderland. Willem I had in 1816 opdracht gegeven om de kerk op te richten, als opvolger van de gereformeerde kerk, die al was opgericht in de tijd van de Republiek. De hervormde kerk moest een centraal geleide, nationale kerk worden, in heel het land aanwezig. De kerk moest Nederland verenigen. Dat bestond toen niet alleen meer uit de Noordelijke Nederlanden, maar sinds 1815 ook uit de Zuidelijke Nederlanden. De kerk moest opkomen voor het christendom in het algemeen en de hervormde leer in het bijzonder en moest ook ideeën over orde en zeden verspreiden, alsmede liefde voor de koning en het vaderland opwekken. Moralisme en nationalisme waren erg belangrijk in de achttiende eeuw. Het ideaal van burgerschap stond toen centraal: je was burger en diende je netjes te gedragen. Netjes betekende overigens vooral protestants. Katholicisme was een dwaalleer volgens de protestanten, en katholieken zouden dan ook nooit goede burgers kunnen worden.⁷²

In 1839 leek het ideaal van een protestants vaderland bijna gerealiseerd. Toen was België officieel onafhankelijk geworden, en waren de protestanten daadwerkelijk in de meerderheid. Maar al snel komen er barsten in het ideaal. De hervormde kerk kreeg in de grondwet van 1840 een minder bevoorrechte rol; andere kerken kregen meer vrijheden. Volgens de grondwetten van 1798 en 1814 waren alle kerkgenootschappen al aan elkaar gelijk, maar in de praktijk was dat vaak niet het geval. Vanaf 1842 mochten pastoors les geven op openbare scholen en mochten katholieken nieuwe kerken en kloosters bouwen, en zoals we al zagen, verenigingen oprichten en processies en bedevaarten houden. De katholieke kerk was een rivaal voor de hervormde kerk, die er dan ook alles aan deed om leden vast te houden, en om nieuwe te werven.⁷³

De overheid wilde ook een belangrijke taak van de kerken overnemen: de zorg voor armen. Armeenzorg is een kerntaak van de overheid, vond Thorbecke. Kerken moesten niet stoppen met hun werk, maar hun werk moest wel ondergeschikt worden aan dat van de staat, vond hij en daarom diende hij zijn wetsvoorstel in 1851 in – tevergeefs. Twee jaar later

⁷² Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 26-27.

⁷³ *Idem.*, 27-29.

probeerde hij het opnieuw.⁷⁴ De protestanten zagen hun ideaal van een protestants vaderland aan diggelen vallen. De hervormde kerk begon haar bevoorrechte positie langzaam te verliezen. De katholieke kerk kreeg tegelijkertijd een steeds sterkere positie, ook wat organisatie betreft, omdat de kerk ‘eindelijk’ bisschoppen mocht aanstellen.⁷⁵

De hervormde kerken probeerden van alles om de concurrentie met de katholieke kerk te winnen. De hervormde kerkenraad van Utrecht begon met een tegenreactie. Op 14 maart opperden predikanten en ouderlingen om meer godsdienstonderwijs te geven, overtuigende preken te houden en extra zorg te dragen voor kinderen van wie een van de ouders katholiek was. Tegen het einde van een kerkenraadsvergadering van 21 maart, besloten de aanwezigen verder te gaan: ze zouden bij de koning gaan protesteren tegen het herstel van de hiërarchie. Een ouderling legde prompt een conceptpetitie op tafel, die al eerder was geschreven door een bezorgd kerklid. De aanwezigen besloten dat er een commissie opgericht moest worden die de petitie zou herschrijven. Het idee was dat iedere predikant in Utrecht zijn gemeenteleden vanaf de kansel zou oproepen om de petitie te tekenen. Ook zouden alle andere hervormde kerken in Nederland een petitie opgestuurd krijgen.

Op 30 maart was de petitie gereed. Het herstel van de hiërarchie is “geheel in strijd” met “den geest van het Nederlandsche volk”, schreven de opstellers. Nederland was een protestantse natie, vond men en dat stond onder spanning. Zij vonden het gevaarlijk dat de katholieken loyaal waren aan de paus, een vorst in een ver land met veel macht. Katholieken die trouw waren aan de paus, konden volgens hen niet te gelijk trouw zijn aan de Nederlandse regering. Ze waren bang dat de eenheid in Nederland weg zou gaan, bang voor een kloof tussen protestanten en katholieken en bang dat de twee groepen tegenover elkaar zouden komen te staan. In veel protestantse kerken in Nederland lag een petitie – overgenomen van de Utrechtse kerkenraad of zelf opgesteld – en in veel kerken werden gemeenteleden ook daadwerkelijk opgeroepen om de petitie te tekenen.⁷⁶ Uiteindelijk hebben zo’n 200 duizend mensen hun handtekening onder een petitie gezet.⁷⁷

In de tussentijd was er in de samenleving ook wat rumoer op gang gekomen. In Amsterdam vielen jongeren bijvoorbeeld een katholieke geestelijke lastig. Ook andere

⁷⁴ Idem., 30; Drentje, *Het Vrijste*, 106; Drentje, *Thorbecke*, 419.

⁷⁵ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 43; Drentje, *Thorbecke*, 422.

⁷⁶ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 34-37.

⁷⁷ Houkes, ‘Het succes’, 95.

mensen werden belaagd: om klappen te ontlopen moesten ze antikatholieke teksten roepen. In Den Haag bekladde mensen de huizen van enkele katholieken met kruizen en cirkels, op bomen en tegen bruggen hingen mensen plakATEN met provocerende teksten, straatverkoopers verkochten allerlei opruiende anti-katholieke blaadjes en brochures⁷⁸ en dominees hielden anti-katholieke preken, en verspreidden ze ook in drukvorm.⁷⁹ Acties waren vaak kleinschalig. Kranten in die tijd schrijven niets over rellen, collectief geweld of kapotte ramen, schrijft Annemarie Houkes. Ook de politiearchieven van de gemeente Amsterdam en Utrecht maken volgens haar geen melding van ongeregeldheden in de maanden maart, april en mei 1853.⁸⁰ Katholieken werden wel op subtielere manieren lastiggevallen, zegt ze. Mensen werden opgeroepen, bijvoorbeeld in anti-katholieke blaadjes, om geen inkopen meer te doen bij katholieke winkeliers, en om katholieke dienstbodes te ontslaan. Aan die oproepen werd massaal gehoor gegeven.⁸¹

Niet alleen de katholieken werden beledigd in vele blaadjes, brochures en plakATEN, ook Thorbecke moest het ontgelden. Hij werd door veel mensen gehaat, onder anderen omdat zijn ideeën heel vergaand waren, en om zijn voorkomen, schrijven historici Rogier en De Rooy.⁸² Nog nooit zijn in de Tweede Kamer woorden gesproken die “zo kwetsend waren, zo scherp van sarcasme, zo ijskoud van minachting, zo genadeloos in hun trefzekerheid als die van Thorbecke”, schrijven ze.⁸³ Dat Thorbecke niet bij iedereen erg geliefd was, komt ook naar voren in zijn biografie, geschreven door Jan Drentje. De koning had een hekel aan hem, schrijft hij.⁸⁴ Ook had hij veel conservatieve politici de gordijnen in gejaagd, omdat ze zijn voorstellen tot herziening van de grondwet en de herziening zelf, veel te ver vonden gaan.⁸⁵ Veel wetenschappers kregen een hekel aan hem, omdat hij het Koninklijk Instituut voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten wilde opheffen.⁸⁶ En ook de protestanten moesten niets van hem hebben, onder andere vanwege de armenwet en nog belangrijker: vanwege het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.⁸⁷

⁷⁸ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 32-34; Houkes, ‘Het succes’, 92-93.

⁷⁹ Houkes, ‘Het succes’, 95; Rogier en De Rooy, *In vrijheid*, 106-109.

⁸⁰ Houkes, ‘Het succes’, 93.

⁸¹ Idem., 93.

⁸² Rogier en De Rooy, *In vrijheid*, 101.

⁸³ Idem., 101.

⁸⁴ Drentje, *Thorbecke*, 407.

⁸⁵ Idem., 391-400

⁸⁶ Idem., 415.

⁸⁷ Idem., 419.

In Amsterdam had de algemene kerkenraad besloten om zelf een petitie op te stellen. 10 duizend werden ervan gedrukt, en iedere protestantse kerk, van wat voor stroming ook, kreeg er 25 toegezonden. Op vrijdag 8, zaterdag 9 en maandag 11 april lag de petitie in verschillende kerkgebouwen. En emeriti-predikanten, godsdienstleraren, oud-diakenen, oud-ouderlingen, hulppredikers kregen er ook allemaal een en moesten hem onder hun achterban te verspreiden.⁸⁸ In Amsterdam werden uiteindelijk zo'n 50 duizend handtekeningen opgehaald.⁸⁹

De protestanten hadden gehoord dat de koning vanaf 11 april enkele dagen in Amsterdam zou zijn. Dat was het ideale moment om hem een petitie aan te bieden, vonden ze.⁹⁰ Op 15 april wachtte een groep afgevaardigden van de protestantse gemeenschap onder leiding van predikant en dichter Bernard ter Haar de koning op.⁹¹ Het kabinet had er ondertussen lucht van gekregen dat de protestanten de koning een petitie wilden aanbieden. Vlak voordat de koning vertrok, had het kabinet hem dringend verzocht om de petitie naast zich neer te leggen en te vertellen dat de invoering van de bisschoppelijke hiërarchie geheel in overeenstemming was met de herziene grondwet.⁹²

Daar kwam de koning. Ter Haar stapte naar voren, en vroeg de koning de instelling van de bisschoppelijke hiërarchie niet goed te keuren, en overhandigde hem de grote stapel handtekeningen.⁹³ De koning vertelde dat zijn regeringstijd hem al "menige treurige oogenblikken" hadden opgeleverd. Maar hij had steeds "opwekking en bemoediging gevonden in de hartelijke – bijna zou hij zeggen – kinderlijke, echt kinderlijke liefde van zijn volk." "Deze dag", zei hij, "maakt het, mijne heeren! aan allen, welke gij vertegenwoordigt bekend – deze dag heeft den band tusschen het Huis van Oranje en Nederland nog hechter vastgesnoerd en dierbaarder aan mijn hart gemaakt."⁹⁴

⁸⁸ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 38-39.

⁸⁹ Houkes, 'Het succes', 96.

⁹⁰ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 271.

⁹¹ *Idem.*, 274.

⁹² *Ibid.*

⁹³ Over de hoeveelheid is verschil van mening. Van der Meulen zegt dat in Amsterdam een afvaardiging van alle protestantse kerken in Nederland aanwezig was en dat ze de Utrechtse petitie en de Amsterdamse aanboden (274). Rogier en De Rooy schrijven dat het 'een deputatie uit alle Amsterdamse kerkenraden betrof' en dat zij 51 duizend handtekeningen aanboden, alleen de Amsterdamse dus. (115). Volgens Rogier en De Rooy werd de Utrechtse petitie door 45 honderd mensen getekend. De kerkenraad wilde 'm begin april aan de koning aanbieden, maar die weigerde. (105). Drentje heeft het in *Thorbecke* over een totaal van 200.000 handtekeningen (421).

⁹⁴ Ernst van Raalte, *Staatshoofd en ministers. Nederlands constitutionele monarchie historisch-staatsrechtelijk belicht*, (Zwolle 1971) 97-98, geciteerd in Van der Meulen, *Koning Willem III*, 275.

De koning zei dus heel wat anders dan hij van het kabinet moest zeggen. En hij was nog verder gegaan. Voorafgaand hieraan, had de koning zelfs gezegd dat

“het onlangs te Rome voorgevallende ook hem diep geschokt had maar dat de bepalingen van de Grondwet hem de handen gebonden hadden, dat hij daarvan geen verantwoording had, daar hij in 1848 als Prins van Oranje daarover niet gekend was, die grondwet bij zijne troosbeklimming zoo had gevonden en had moeten bezweeren, en thans daar door in deze weinig vermogt, docht dat hij niettemin ten uiterste gevoelig was van het vertrouwen waarmede de protestantsche bevolking hem bij deze gelegenheid benaderde.”⁹⁵

Al in 1994 had Gerard Hooykaas er al op gewezen dat Willem III met zijn antwoord tegen de grondwet in ging.⁹⁶

Thorbecke was woedend: de koning had zich niet aan de afspraak gehouden, hij keerde zich tegen het beleid van zijn ministers en ook nog eens tegen de grondwet. De ministers waren door de ministeriële verantwoordelijkheid ook nog eens verantwoordelijk voor de uitspraken van de koning. Thorbecke gaf de koning twee mogelijkheden: of hij zette zijn uitspraken in een openbare verklaring recht, of hij en zijn ministers zouden hun ontslag indienen. De koning koos voor het laatste, en op 19 april ontsloeg hij vier van de zeven ministers, waaronder Thorbecke.⁹⁷

Was de koning echt zo begaan met de protestanten? Of zat er meer achter zijn daad? Thorbecke-biograaf Jan Drentje wijst erop dat de koning de situatie aangreep om zich van Thorbecke te ontdoen.⁹⁸ Willem III-biograaf Dik van der Meulen betoogt hetzelfde. Enkele dagen voordat de koning de verontruste protestanten zou ontmoeten, was de koning al opzoek naar een vervanger voor Thorbecke, stelt hij. De koning had de secretaris van de Nederlandsche Bank al gepolst, maar die zag het niet zitten. Nog voor het kabinet zijn ontslagbrief had gestuurd, had de koning alweer een nieuw gesprek, nu met het Tweede Kamerlid en voormalig minister van Financiën Floris Adriaan van Hall. Hij wilde wel.⁹⁹ Echt tegen het herstel was de koning niet, schrijft Van der Meulen. Nog in 1850 schreef de

⁹⁵ Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 99-100, 291, geciteerd in Van der Meulen, *Koning Willem III*, 275.

⁹⁶ G. Hooykaas, 'Willem III en de grondwet in April 1853' in *BMGN - Low Countries Historical Review* 109 (1994) 55.

⁹⁷ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 276; Houkes, 'Het succes', 97-98.

⁹⁸ Drentje, *Thorbecke*, 421-422.

⁹⁹ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 276-277.

directeur van het kabinet des konings namens de koning aan de minister van Buitenlandse Zaken dat hij de “nadere regeling der R.C. Kerkelijke zaken noch [wilde] uitstellen noch belemmeren”.¹⁰⁰ De koning had blijkbaar zijn doel bereikt: Thorbecke moest het veld ruimen. Maar de protestanten slaagden níet in hun missie: de hiërarchie werd gewoon ingesteld.¹⁰¹

3.5 De verzuiling: eenheid in verscheidenheid

De Aprilbeweging duwde protestanten en katholieken alleen nog maar verder uit elkaar. En er ontwikkelden zich nog twee groepen: de liberalen en de socialisten. De vier groepen stonden in veel zaken lijnrecht tegenover elkaar. De (politieke) elite had wel contact met elkaar, de gewone burgers amper tot niet. De vier groepen richtten eigen politieke partijen op, eigen scholen, eigen kranten en eigen verenigingen. Ook ondernemers richtten zich vaak alleen op klanten van hun eigen ‘kleur’.

De orthodox-protestanten waren de eersten die eigen organisaties optuigden. Abraham Kuyper trok de kar. Hij vond dat de staat zich niet met alles moest bemoeien – gezinnen, kerken, verenigingen, scholen en bedrijven moesten zelf kunnen beslissen wat ze deden en lieten, vond hij. Ze moesten “soevereiniteit in eigen kring” hebben, zo noemde hij dat. Kuyper richtte eerst een eigen krant, *De Standaard*, en een eigen vakbond, *Patrimonium*, op. Vervolgens begon hij in 1878 de eerste moderne politieke partij, de *Antirevolutionaire Partij*, de ARP. Twee jaar later startte hij de *Vrije Universiteit* in Amsterdam.¹⁰² Dat het gewone kerkleden vanaf 1867 ouderlingen en diakenen mochten benoemen en dominees in de Hervormde Kerk mochten benoemen, droeg ook bij aan de vorming van een protestantse identiteit, schrijft Hans Knippenberg.¹⁰³ Ook de Aprilbeweging droeg hier volgens hem aan bij.¹⁰⁴

De beweging was volgens Knippenberg ook erg belangrijk voor het ontstaan van de katholieke identiteit.¹⁰⁵ Van alle groepen waren de katholieken de laatste groep die hun

¹⁰⁰ Van Raalte, *staatshoofd en ministers*, 95, geciteerd in Van der Meulen, *Koning Willem III*, 273.

¹⁰¹ Houkes, ‘Het succes’, 100.

¹⁰² Jos van der Lans en Herman Vuijsje, *Lage landen, hoge sprongen. Nederland in de twintigste eeuw*. (Wormer 2003) 29-30.

¹⁰³ Hans Knippenberg, ‘Nationale integratie en de ‘etnisering’ van katholieken en protestanten: de rol van onderwijs’, in Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid en de delen. Zuilvervorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996) 184 .

¹⁰⁴ Knippenberg, ‘Nationale integratie’, 184.

¹⁰⁵ Ibid.

eigen organisaties startten. In 1888 werd er een katholieke vakbond opgericht, de *R.K. Vakbond*. Daarvoor waren groepen mijn- en industriearbeiders katholieke arbeidersbewegingen begonnen. In 1923, ruim veertig jaar na de oprichting van de *Vrije Universiteit* ging de *Katholieke Universiteit* in Nijmegen van start. Priesteropleidingen waren er voor die tijd al wel volop. Een katholieke politieke partij, de *Rooms-Katholieke Staatspartij* zag pas in 1926 het levenslicht. Lange tijd bestonden er alleen maar Rooms-Katholieke kiesverenigingen.¹⁰⁶

De liberalen hadden al heel lang een dominante positie in Nederland, vooral in de politiek. Maar doordat andere groepen zich begonnen te organiseren, raakten ze die positie zelfs langzaam maar zeker kwijt, zeker na de instelling van het algemeen kiesrecht in 1919. Vooral de katholieken en socialisten wisten veel zetels over te nemen. Ook de liberalen begonnen zich ver te organiseren. In 1885 verenigden ze zich in de *Liberale Unie*, die in 1921 omgedoopt werd in de *Liberale Staatspartij*. In diezelfde twintiger jaren werd de *Algemene Vereniging Radio Omroep* opgericht, de *AVRO*. De liberalen noemden meer van hun organisaties 'algemeen', maar in werkelijkheid waren ze opgericht voor de betere middenstand.¹⁰⁷

Naast deze drie bouwde er nog een groep aan de opbouw van allerlei organisaties: de socialisten. Domela Nieuwenhuis had in 1881 de eerste socialistische organisatie opgericht, de *Sociaal-Democratische Bond*. Meer dan tien jaar later, in 1894, begon de *Sociaal-Democratische Arbeiderspartij*. In 1900 rolde het eerste nummer van het socialistische dagblad *Het Volk* van de persen. In 1905 werd het *Nederlands Verbond van Vakverenigingen* opgericht.¹⁰⁸

Dat deze vier groepen zo makkelijk allerlei organisaties konden opzetten, had onder andere te maken met allerlei uitvindingen op het gebied van communicatie. Dat de verbindingen van wegen en boot, bus en trein verbeterden, speelde ook mee. Zo konden de zuilen hun achterban beter bereiken en mobiliseren.¹⁰⁹

Dit proces waarin verschillende groepen in de samenleving allerlei eigen organisaties en verenigingen oprichtten, is bekend als de verzuiling. De *Telegraaf* was de eerste die de term in het openbaar gebruikte. In een artikel van 20 februari 1920 dat over de veelheid aan

¹⁰⁶ Van der Lans en Vuijsje, *Lage landen*, 30.

¹⁰⁷ Idem., 33- 34.

¹⁰⁸ Idem., 31.

¹⁰⁹ Knippenberg, 'Nationale integratie', 185.

organisaties in de werklozenzorg ging, sprak de krant over de “vier zuilen”. Tot dan toe gebruiken alleen ambtenaren die woorden. Op straat spraken mensen vaak over “hokjesgeest”. Het begrip verzuiling werd in en vooral na de Tweede Wereldoorlog populair.¹¹⁰

In de tweede helft van de jaren vijftig startte het wetenschappelijk onderzoek naar het verschijnsel. Het waren vooral sociologen die zich er mee bezig hielden. In de jaren zestig en zeventig werd verzuiling een van de belangrijkste onderzoeksgebieden in de sociale wetenschappen in Nederland. Naast sociologen begonnen ook politicologen zich voor het onderzoek te interesseren, net als cultureel- antropologen en sociaalgeografen. Historici hielden zich een beetje op de vlakte, hoewel wetenschappers uit andere disciplines wel veel werk van historici gebruikten in hun onderzoek.¹¹¹

Het begrip verzuiling is inmiddels gemeengoed in veel wetenschappelijke disciplines. Maar wat er precies met verzuiling bedoeld wordt, en wat de oorzaken en gevolgen zijn, daarover verschillen de disciplines van mening. Het hangt onder andere af van welk terrein de wetenschapper onderzoekt, en welk perspectief hij heeft. Verzuiling verwijst namelijk naar een complexe hoeveelheid verschijnselen, zegt historicus Hans Blom, verschijnselen die volgens hem vaak ook tegenstrijdig zijn. Mensen emancipeerden, maar mochten tegelijkertijd niet uit de band springen, ze waren passief, en tegelijkertijd actief, ze stonden tegenover elkaar, en werkten tegelijkertijd samen, en waren heel ouderwets en tegelijkertijd heel modern.¹¹²

Dat de verzuiling geen eenduidig proces is geweest, is goed in het onderwijs, zo blijkt uit een studie van geograaf Hans Knippenberg. Vooral op het gebied van onderwijs verschilden de zuilen van mening. De orthodox-protestanten vonden dat er meer christelijke scholen moesten komen. Die scholen zouden ook betaald moeten worden door de staat, net zoals de algemene liberale scholen. De katholieken wilde hetzelfde, maar dan voor katholieke scholen. De liberalen streden voor algemeen, lees: liberaal, onderwijs.¹¹³

Maar hoezeer de zuilen ook tegenover elkaar stonden, indirect droegen ze met hun inspanningen bij aan de creatie van een nationale identiteit, zegt Knippenberg.¹¹⁴ Er werden

¹¹⁰ J.C.H. Blom, *Verzuiling in Nederland, 1850-1925*, (Amsterdam 1981) 11.

¹¹¹ Blom, *Verzuiling in Nederland*, 11-13.

¹¹² Idem., 14-19.

¹¹³ Van der Lans en Vuijsje, *Lage landen*, 34.

¹¹⁴ Knippenberg, 'Nationale integratie', 184-191.

allerlei landelijke organisaties opgericht die aandacht vroegen voor protestants, katholiek of liberaal onderwijs, of het zelf gingen aanbieden. In 1860 begon bijvoorbeeld de *Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs*. De liberalen richtten weer de Vereeniging Volksonderwijs op. Door deze organisaties begonnen deze groepen hun focus te verleggen van het lokale of regionale naar het nationale perspectief.¹¹⁵

De schoolstrijd zorgde er niet alleen voor dat er meer confessionele scholen kwamen. Er kwam überhaupt meer aandacht voor het onderwijs in Nederland en voor de kwaliteit ervan, zegt Knippenberg. Wilde openbare scholen voldoende leerlingen blijven trekken, dan moesten ze voldoende kwaliteit bieden, wisten ze. Ook de overheid kreeg steeds meer aandacht voor het onderwijs. De ‘concurrentiestrijd’ maakte het onderwijs beter.¹¹⁶

Door onderwijs aan te bieden, konden de vier zuilen er volgens Knippenberg ook voor zorgen dat hun achterban zich ontwikkelde, of het zou zelfs zou maken tot een nationale elite. Dat de protestanten de *Vrije Universiteit* in 1880 oprichtten en de katholieken de *Katholieke Universiteit Nijmegen* in 1923, hielp hierbij.¹¹⁷

Op de zuilenscholen was natuurlijk veel aandacht voor de eigen zuil. Maar, zegt Knippenberg, kinderen kregen ook vakken als vaderlandse geschiedenis, aardrijkskunde en Nederlands. Ook als die vakken vanuit het perspectief van de zuil werden gegeven, leerden kinderen toch veel onder Nederland als natie. Knippenberg wijst er verder op dat er zeker tot het einde van de achttiende eeuw nog maar weinig confessionele hbs’en waren. Alle leerlingen leerden er geschiedenis, aardrijkskunde en Nederlands. Zelfs op de ‘liberale’ universiteit Leiden kwam in 1860 een leerstoel vaderlandse geschiedenis.¹¹⁸

Knippenberg hield in zijn artikel op in 1900. Had hij een langere periode gekozen, dan had hij ongetwijfeld genoemd dat vanaf die tijd katholieken en protestanten steeds meer gingen samenwerken ervoor te zorgen dat het confessioneel onderwijs gelijkgesteld werd aan het algemeen onderwijs.¹¹⁹

¹¹⁵ Idem., 189, 191.

¹¹⁶ Idem., 190-191.

¹¹⁷ Idem., 191.

¹¹⁸ Idem., 189,191.

¹¹⁹ Zie: Van der Lans en Vuijsje, *Verzuiling in Nederland*, 34.

3.6 Conclusie

Een katholiek is gewoon een Nederlander, daar twijfelt vandaag de dag niemand meer aan. Toch was dat lange tijd niet zo vanzelfsprekend. Nog tot diep in de negentiende eeuw vonden veel Nederlanders dat katholieken er niet echt bij hoorden. Ze woonden dan wel hier, hun loyaliteit lag bij het Vaticaan, vonden ze. Katholieken werden daarom vaak ontweken. Ze vonden zelf ook dat ze anders waren – niet alleen vanwege hun geloof, maar ook omdat ze een hele andere visie hadden op het Nederlandse verleden. In de Tachtigjarige Oorlog stonden protestanten en katholieken tegenover elkaar. Naar die oorlog werd in de negentiende eeuw nog veel verwezen. Katholieken begonnen als gevolg van deze uitsluiting een nieuwe identiteit te ontwikkelen, een identiteit die zowel katholiek als Nederlands was. Ze grepen daarbij terug op de middeleeuwen, een tijd dat Nederlanders nog niet verdeeld waren door godsdiensttwisten. Dat ze voor het eerst sinds bijna tweehonderd jaar weer bisschoppen mochten aanstellen, droeg zeker bij aan de ontwikkeling van die nieuwe identiteit.

Dat de katholieken bisschoppen mochten aanstellen, kwam omdat Thorbecke in 1848 de grondwet herzag en daarin vaststelde dat burgers vrij waren om te geloven wat ze wilden en dat geloofsgenootschappen zich naar eigen inzicht mochten organiseren. Thorbeckes nieuwe grondwet had ook gevolgen op andere terreinen. Het bestuur van provincies werd anders ingericht, verkiezingen werden anders georganiseerd en de koning kreeg minder macht. Veel politici vonden Thorbeckes herzieningen te ver gaan. En niet alleen zij, ook Willem III. Gefrustreerd om de macht die hij moest inleveren, wilde hij eerst geen koning worden. Na veel getouwtrek besloot hij het toch te doen, maar eenmaal koning botste hij voortdurend met Thorbecke.

Ook de protestanten joeg Thorbecke in de gordijnen. Zij waren niet blij dat Thorbecke de katholieken toestond om bisschoppen aan te stellen. Ze hadden het idee dat hij en zijn ministers er zelfs actief om had gevraagd bij de paus. De protestanten waren daarnaast bang dat de ze overheerst zouden worden door de katholieken en dat de tijd van de inquisitie weer zou uitbreken. Door heel Nederland verzamelden de protestanten handtekeningen om het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie te kunnen voorkomen. Een gedeelte werd in april 1853 in Amsterdam aangeboden aan de koning, die de stad aandeed voor een jaarlijks bezoek. De koning toonde zijn sympathie met de betogers, en ging daarmee in tegen de grondwet en tegen het kabinet, dat als gevolg daarvan viel. Er trad een

nieuw kabinet aan en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie ging gewoon door. Katholieken en protestanten bleven nog lang tegenover elkaar staan, maar vonden elkaar uiteindelijk in de strijd voor het bijzonder onderwijs.

Hoofdstuk 4 Strijdende kerken en de verbindende grondwet

4.1 Inleiding

De katholieken keken reikhalzend uit naar het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Voor het eerst in meer dan tweehonderd jaar zouden de katholieken weer bisschoppen boven zich hebben. De protestanten waren doodsbang. Zij dachten dat ze hun vrijheid om te geloven moesten inleveren, sterker nog: dat de tijd van de inquisitie zou terugkeren. De protestanten waren ook teleurgesteld in de regering. Ze hadden het idee dat die actief gelobbyd hadden bij de paus om de hiërarchie te herstellen. Beide partijen komen uitgebreid aan bod in de geschiedenismethodes. Hoe wordt de rol van beide in de methodes beschreven? Hoe beschrijven de katholieken de protestanten, en andersom? En hoe beschrijven de partijen zichzelf? Die vragen worden in dit hoofdstuk behandeld. De deelvraag “hoe verbeelden de geschiedenismethodes uit de periode 1875-1941 de religieuze kant van de Aprilbeweging?” is daarbij leidend. De reden voor het herstel en de aanloop ernaartoe komen het eerst aan bod in dit hoofdstuk. Daarna behandel ik de beschrijving van de paus in de methodes. Vervolgens kijk ik naar de manier waarop de auteurs over de emoties van de protestanten en hun protestacties schrijven. Aan het eind van het hoofdstuk koppel ik mijn bevindingen aan de concepten natiestaat, (nationale)identiteit en herinneringsstrijd.¹

4.2 De katholieke kerk in oude luister hersteld

In twee boekenseries wordt redelijk gedetailleerd beschreven hoe de kerkelijke structuur eruit zag voordat de bisschoppen werden aangesteld. “*Nog altijd bestond de missie onder de algemeen leiding van een internuntius (pauselijk gezant) in Den Haag*”, schrijven Geerling en De Geus bijvoorbeeld in hun *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*.² En Van Rijsens schrijft in zijn druk uit 1900 van *Geschiedenis van ons vaderland: “Tot nog toe had men in Brabant en Limburg bisschoppen i.p.i ... terwijl de overige provinciën onder het bestuur van*

¹ In de volgende voetnoten verwijs ik alleen naar de titel van een geschiedenismethode, de auteur en het jaar van uitgave. De exacte paginanummers zijn te vinden in de bronnenlijst, achterin dit onderzoek.

² Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924.

den pauselijke nuntius waren gesteld.”³ Vijftien jaar later beschrijven hij en Van der Meulen de situatie nog uitgebreider in hun *Geschiedenis van ons vaderland*:

*“Tot nog toe had „de Hollandsche missie” ... bestaan en wel onder het bestuur van geestelijken met rang en bevoegdheden van bisschop, z.g. bisschoppen in partibus infidelium en onder de leiding van den vice-superior.”*⁴

De auteurs gebruiken de officiële katholieke, en waarschijnlijk ook Latijnse termen om de structuur voor de komst van de bisschoppen te beschrijven. Geerling en De Geus leggen de titel ‘internuntius’ tussen haakjes uit, Van Rijsens en Van der Meulen doen dat niet. De auteurs verwachtten waarschijnlijk dat de lezers bekend waren met de termen, of dat de leerkracht, wanneer dat niet het geval was, de termen uitlegde.

Aan de aanloop naar het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie besteden alle auteurs aandacht. Ongeveer de helft van de auteurs staat stil bij een eerdere poging in 1827 om bisschoppen aan te stellen in ons land. *“Sedert het sluiten van het Concordaat van 1827, dat niet was uitgevoerd, was de positie der katholieke kerk hier te lande niet nader geregeld”*, noteert De Boer bijvoorbeeld in zijn *Leerboek der geschiedenis van het vaderland*.⁵ Een enkele schrijver noemt ook de poging uit 1841, zoals Doedes in *De Nederlanders*: *“Het min. gaf aan den pauselijke nuntius in Den Haag te kennen, dat ook de R.-K. kerk (tegen opzegging der bepalingen van 1827 en ’41) zich vrij kon organiseren.”*⁶ Het lijkt alsof de auteurs daarmee willen benadrukken dat de komst van de bisschoppen naar Nederland niet uit de lucht kwam vallen. Er waren eerder pogingen ondernomen, het zat er dus aan te komen. Het is alsof de schrijvers zeggen: het was dus geen complot van de katholieken tegen de protestanten. Of zelfs: ze hadden er gewoon recht op.

Meer dan de helft van de auteurs benadrukt dat de hiërarchie daadwerkelijk hersteld wordt. *“Nu ... begonnen de Katholieken hier te landen aan te dringen op het herstel der sedert den opstand tegen Spanje afgeschafte hiërarchie of bisschoppelijke instelling”*,

³ Van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1900.

⁴ Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1915.

⁵ De Boer, *Leerboek der geschiedenis van het vaderland*, 1934. Zie verder: Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919 en 1923; Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 1910, 1915 en 1919; Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924; Kolléwijn, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1888.

⁶ Doedes, *De Nederlanders*, 1890 en 1908; Zie ook: Kleijntjens en Huijberts, *De lage landen bij de zee*, 1927.

vertelt Japikse bijvoorbeeld in zijn *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*.⁷ Pik schrijft in zowel zijn *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis* als zijn *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*: “Reeds sedert twee en halve eeuw was in ons land de Katholieke hiërarchie onder leiding van bisschoppen verdwenen.”⁸ En Geerling en De Geus schrijven: “De organisatie, welke de katholieke kerk in 1559 gekregen had ..., was door de hervorming te gronde gegaan”⁹. Japikse schrijft dat de bisschoppen tijdens de Tachtigjarige Oorlog uit Nederland verdwenen, Pik benadrukt dat Nederland al meer dan twee eeuwen geen bisschoppen meer heeft. Geen van de auteurs verwijst in dit stuk naar Willibrord, in de zevende eeuw de eerste bisschop in Nederland. Geerling en De Geus noemen hem wel, maar dan een aantal regels verderop, als ze de keus van de paus voor Utrecht als aartsbisdom behandelen.¹⁰ In dit stuk noemen ze 1559 als begin van de bisschoppelijke hiërarchie. Er vond op dat moment overigens een soort herindeling van de bisschoppelijke hiërarchie plaats, maar die hield niet lang stand: vlak daarna brak de Tachtigjarige Oorlog uit, en verdwenen de bisschoppen uit Nederland. Ook hiermee lijken de auteurs te willen benadrukken dat de wens van de katholieken niet uit de lucht vallen, en dat er geen sprake is van een complot. De hiërarchie wordt *hersteld*, schrijven de auteurs. Het woord klinkt heel positief. Het woord roept associaties op van ‘genezing’, ‘evenwicht’, ‘een ideale situatie’ en ‘in oude staat terugbrengen.’ Aan het woord kleeft ook een soort recht: de katholieken hebben eeuwenlang bisschoppen boven zich gehad, en die situatie moet dus zo snel mogelijk weer hersteld worden.

Vanzelfsprekend hebben ook de katholieke auteurs Kleijntjens en Huijbers het in hun *De lage landen bij de zee* over een ‘herstel’. Opvallend: ze verwijzen niet naar de tijd dat de eerste bisschop werd aangesteld in ‘de Nederlanden’. Ook schrijven ze niet over het moment dat de bisschoppen ons land weer moesten verlaten. Het is goed mogelijk dat de auteurs daar wel over schrijven wanneer ze de eerdere pogingen tot herstel in 1827 en 1841 behandelen. In het stuk over de Aprilbeweging verwijzen ze in ieder geval wel naar die

⁷ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 1910, 1915 en 1919.

⁸ Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919 en 1923; Pik, *beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941.

⁹ Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924; Zie verder: Vos, *Van oude tijden tot heden*, 1924; Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1915; Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931.

¹⁰ Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924.

poging in 1841.¹¹ Bij het verhaal over de Aprilbeweging hebben de twee auteurs, als enigen overigens, een afbeelding geplaatst. De afbeelding met bijschrift neemt een hele pagina in beslag. Te zien zijn twee zijden van een gedenkpenning, die volgens het bijschrift ter herinnering van het herstel geslagen werd, in welk jaar wordt niet vermeld. Op de ene kant van de munt staat een Latijnse tekst. In het onderschrift staat een vertaling:

“In het jaar van de herwonnen zaligheid 1853, Pius IX, Paus zijnde, het vijfde jaar der regeering van den Doorluchtigen Koning Willem III verblijden zich de Katholieke burgers in de door Gods bijzondere gunst, aan Nederland teruggegeven bisschoppelijke hiërarchie.”¹²

Op de andere kant van de munt staat een afbeelding van de opwekking van het overleden dochttertje van Jairus door Jezus. Die opwekking stelt “de verrijzenis van het sinds de 16de eeuw aan Nederland ontvallen episcopaat” voor, vertelt het bijschrift. In deze tekst benadrukken de auteurs dus wel dat er vroeger bisschoppen in Nederland waren, maar dat die op een gegeven ogenblik het veld moesten ruimen. In het lange bijschrift staat ook nog wat algemene informatie over de Aprilbeweging:

“Voor de katholieken van Nederland was het herstel der Bisschoppelijke Hiërarchie in 1853, een gewichtig en heugelijk feit. Daardoor werd voor de kerk hier te lande een einde gemaakt aan den onnatuurlijken toestand, welken de gebeurtenissen der 16de eeuw hadden teweeg gebracht en werd haar het geregeld bestuur teruggegeven, dat haar, ter vervulling van haar verheven taak, noodig is. Den 4den Maart 1853 werden door Pius IX de bisschoppelijke zetels van Utrecht, Haarlem, den Bosch en Roermond hersteld en het Nederlandsche gedeelte van het in 1559 gevestigde bisdom Antwerpen verheven tot bisdom Breda. Ter herinnering van dit feit werd een gedenkpenning geslagen.”¹³

Kleijntjens en Huijbers proberen met deze afbeelding en onderschrift te benadrukken dat de katholieken recht hadden op het aanstellen van de bisschoppen. Dat doen ze door, zoals we al zagen, er op te wijzen dat er tot voor de zestiende eeuw bisschoppen waren in Nederland. Ze doen het ook door de afwezigheid van de bisschoppen een “onnatuurlijken toestand” te

¹¹ Kleijntjens en Huijberts, *De lage landen bij de zee*, 1927.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

noemen. En ze doen het door te stellen dat bisschoppen nodig zijn “ver vervulling van haar verheven taak”.

Omdat ik maar één katholieke methode voor het middelbaar en hoger onderwijs kon vinden, heb ik er nog twee katholieke methodes voor het lager onderwijs bij gepakt. De methodes komen overigens in opzet, inhoud en vormgeving bijna geheel overeen met de boeken voor het middelbaar onderwijs. Enkele opvallende punten licht ik eruit. Tielemans is in zijn *Schetsen uit de geschiedenis van ons vaderland* uit 1896 ook enorm te spreken over het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Door de komst van de bisschoppen, ging de kerk weer bloeien, benadrukt hij:

“Voor ons katholieken had de herstelling der Bisschoppelijke Hiërarchie de gewichtigste gevolgen ... Zoo spoedig dan ook waren de verschillende zetels niet ingenomen, of het voorvaderlijk geloof ontwaakte tot een nieuw leven, en de bloei waarin zich thans de Katholieke Kerk in Nederland, verheugd, moet grootendeels worden toegeschreven aan de komst van de bisschoppen.”¹⁴

Nuyens legt in zijn *Vaderlandsche geschiedenis voor de jeugd* uit 1870 de nadruk op het herstel. Hij benadrukt dat er na het overlijden van de Utrechtse Aartsbisschop Frederik Schenk van Toutenburg in 1581 geen aartsbisschop meer mocht worden aangesteld in Nederland. Hij beschrijft dat Nederland daarna een missiegebied werd, en dat er vanaf 1827 weer pogingen werden ondernomen om de hiërarchie te herstellen. Ook Nuyens is lovend over het herstel. *“De nieuwe kerkregeling is eene zeer gewichtige gebeurtenis. Gij ziet, hoe den bisschoppen met onvermoeiden ijver het geestelijk welzijn der geloovigen bevorderden.”¹⁵*

Het boek van Nuyens uit 1870 is overigens het oudste in dit onderzoek. De methode van Erhatz en Bosman uit 1875 is in dit onderzoek het oudste boek geschikt voor het middelbaar onderwijs. Al in 1870 verscheen de Aprilbeweging dus al in katholieke geschiedenismethodes voor het lager onderwijs, en in 1875 methodes voor het middelbaar onderwijs, kunnen we concluderen. Dat is opmerkelijk vroeg, want de Aprilbeweging was toen maar zeventien respectievelijk tweeëntwintig jaar eerder.

¹⁴ Tielemans, *Schetsen uit de geschiedenis van ons vaderland*, 1896.

¹⁵ Nuyens, *Vaderlandsche geschiedenis voor de jeugd*, 1870.

De meeste auteurs spreken dus van een *herstel*, of ze wijzen erop dat er al eerder pogingen ondernomen waren om de hiërarchie in te stellen, of ze noemen het allebei. Maar er is één reden voor het herstel, en die noemen de auteurs allemaal, geen enkele uitgezonderd: de grondwet. Eén auteur noemt de grondwet overigens niet expliciet, maar verwijst wel naar Thorbecke.¹⁶ *“Volgens de herziene grondwet was de toestemming der regeering niet vereischt voor de afkondiging en uitvoering van kerkelijke voorschriften”*, schrijven Van Rijsens en Van der Meulen bijvoorbeeld in hun *Geschiedenis des vaderlands*.¹⁷ Vos noemt in zijn *Van oude tijden tot heden* zelfs precies het grondwetsartikel:

*“Dat de minister overigens geen voorstander van staatsbemoeiing met kerkelijke aangelegenheden, toonde hij door, steunende op art. 170 der grondwet, aan de katholieke kerk vrijheid te geven, haar bestuur zelfstandig te regelen.”*¹⁸

Opnieuw lijken de auteurs te zeggen: het herstel is geen complot van de katholieken tegen protestanten. Maar het is niet zo dat ze het opnemen voor de katholieken. Ze zeggen eigenlijk: het herstel is geen religieus, maar vooral een grondwettelijk gebeurtenis.

Alle auteurs noemen dus de grondwet als aanleiding voor het herstel. De woorden van de auteurs zijn op twee manieren te interpreteren. Ten eerste kunnen ze de situatie als iets onoverkomelijks beschrijven: er is nu eenmaal een nieuwe grondwet, daarop deed de paus nu eenmaal een beroep en nu moeten we jammer genoeg bisschoppen toestaan in Nederland. Ze kunnen het ook heel positief bedoeld hebben: de overheid bemoeit zich gelukkig steeds minder met het geestelijk leven en haalt de hervormde kerk eindelijk van haar bevoorrechte positie af. Die tweede interpretatie ligt het meest voor de hand. In geen enkele tekst staan jammerklachten. In tegendeel: in een aantal teksten wordt de vrijheid van godsdienst extra benadrukt, en in een enkel geval zelfs de scheiding tussen kerk en staat. Geerling en De Geus schrijven:

“Nu had de grondwet van 1848 de volkomen scheiding van Kerk en Staat uitgesproken: art. 170 bepaalde, dat behoudens verantwoordelijkheid volgens de wet, de tusschenkomst der

¹⁶ Erhatz en Bosman, *Ons verleden, de Geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen*, 1875, 1882 en 1900.

¹⁷ Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931, vergelijkbare woorden in druk 1889.

¹⁸ Vos, *Van oude tijden tot heden*, 1904, 1912 en 1924.

regeering bij afkondiging van kerkelijke voorschriften niet vereischt werd. De kerkgenootschappen mochten dus thans hun inwendig bestuur regelen zonder inmenging der regeering, van welk recht de katholieke kerk aanstonds gebruikt wilde maken.”¹⁹

Geerling en De Geus benadrukken dat door de grondwetsherziening van 1848 de banden tussen kerk en staat definitief doorgeknipt waren en ze wijzen zelfs op het artikelnummer. Door de nadruk die ze erop leggen, lijkt het alsof de auteurs erg positief zijn over die scheiding, alsof ze hem zelfs verheerlijken. Vos schrijft iets vergelijkbaars:

“Dat de minister overigens geen voorstander van staatsbemoeiing met kerkelijke aangelegenheden, toonde hij door, steunende op art. 170 der grondwet, aan de katholieke kerk vrijheid te geven, haar bestuur zelfstandig te regelen.”²⁰

De woorden van Kollewijn in zijn *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis* komen overeen met die van Geerling en De Geus en Vos.²¹ Erhartz en Bosman schrijven in *Ons verleden* niet over de grondwet zelf, maar benadrukken dat de auteur ervan voor godsdienstvrijheid stond:

“Thorbeckes inzichten in zake van godsdienst waren gebleken, toen hij bij zijn optreden den Koning had voorgesteld geen afzonderlijke Ministers van Eeredienst te benoemen. Inderdaad, hij meende, dat elke godsdienstgezindte volkomen vrijheid moest hebben om haar eigen zaken te regelen; daarom wilde hij langzamerhand de banden losmaken, die de Hervormde Kerkgenootschap nog altijd aan den Staat verbonden, en zich onthouden van alle inmenging in het kerbestuur der Katholieken.”²²

Erhartz en Bosman zijn zeer te spreken over Thorbecke en zijn grondwet, in het bijzonder de scheiding van kerk en staat. Een verklaring hiervoor, vinden we in het voorwoord van hun geschiedenismethode:

¹⁹ Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924.

²⁰ Vos, *Van oude tijden tot heden*, 1904 en 1912,

²¹ Kollewijn, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1888.

²² Erhartz en Bosman, *Ons verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen*, 1875, 1882 en 1900.

“Wij behandelen bij voorkeur de maatschappelijke en staatkundige geschiedenis van Nederland; voor ons is de oorlogsgeschiedenis slechts bijzaak. ... „Maar die staatkundige geschiedenis dan! Moeten de jongelieden die leeren; zullen ze daar iets van begrijpen?” hooren wij ons toeroepen. Of ze die leeren moeten? Ja, honderdmaal ja! Ons vaderland is nu eenmaal, of men het goedvinde of niet, een Constitutioneele Monarchie, waarin de beslissing over den gang der zaken in het hoogste ressort aan de Kiezers is opgedragen. De overgrootmeerderheid der kiezers nu ontvangt geen andere opleiding dan in de Lagere School; leeren ze daar hun staatkundige plichten niet kennen, leeren ze daar geen belang stellen in de publieke zaak, dan leeren ze het nooit. Hoe zullen ze dan uitspraak doen? Verzuimt de School haar plicht in dit opzicht, dan is het gevolg tweederlei soort van kiezers: òf die „lamlendigen”, die zeggen: „Wat kan ’t mij schelen? Die het land heeft, heeft mij ook;” òf mannen wier stemmen beschikbaar zijn voor den eersten den besten drijver, die alleen eigenbelang of partijbedoelingen op het oog heeft. Mag dat? Neen, dat mag niet, zegt ons onze overtuiging, en daarom deden wij wat we konden; daarop ook zetten we de parlementaire geschiedenis voort tot op den huidigen dag. Hadden we alleen ons gemak geraadpleegd, wij waren blijven staan, zooals anderen bij de troonsbeklimming van Willem III, en een oogenblik was dat ook ons voornemen. Wij bedachten evenwel, dat sedert reeds twintig jaren verlopen zijn; dat duizenden mannen nu tot het kiesrecht zijn geroepen, die geen de minste heugenis kunnen hebben van de gebeurtenissen van 1848, van 1853. Moeilijk zeker was het op een zestal bladzijden een overzicht te geven van den partijstrijd der laatste jaren, zonder iemand te krenge. Of ons dit gelukt? Wij gelooven ja; hoogstens zullen wij misschien hen geërgerd hebben, die openlijk of in ’t geheim reageren tegen de Grondwet van 1848, en om die te believe schreven we juist niet.”²³

De auteurs willen de leerlingen voorbereiden op hun deelname aan de democratie, schrijven ze. Daarom hebben ze veel aandacht voor de staatkundige geschiedenis – niet alleen van lang geleden, maar ook die van de laatste twintig jaar. De auteurs zijn bang dat leerlingen te weinig leren over de grondwet, over de aanloop daar naar toe en over de betekenis ervan. Veel kinderen gingen volgens de schrijvers van de lagere school af, zonder hier iets van geleerd te hebben. En leerden ze het daar niet, dan leerden ze het nooit. (De schrijvers spreken hier over de lagere school, maar hun boek was ook geschikt voor oudere leerlingen, zeggen ze in het voorwoord. Het boek lijkt qua opzet, inhoud en vormgeving overigens ook

²³ Erhatz en Bosman, *Ons verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen*, 1875, 1882 en 1900.

vergelijkbaar met een hbs-boek). Het gevaar was dat de kinderen, eenmaal volwassen geworden, zich niet zouden interesseren in de politiek, of ten prooi zouden kunnen vallen aan volksmenners. Erhartz en Bosman zijn de enige auteurs die zich in hun boek zo uitspreken voor de grondwet. Ze zijn ook de enige auteurs die hun motivatie zo uitgebreid verwoorden in het voorwoord.

Twee auteurs wijzen ook nog op de gelijkheid van de protestanten en katholieken voor de wet. Doedes schrijft: *“Volgens de nieuwe grondwet mocht elk kerkgenootschap zijne eigene inrichting zélf regelen. De Ned.-Hervormde kerk had 1852 een regelement voor zich vastgesteld.”*²⁴ En Vos zegt het in de drukken uit 1904 en 1912 iets anders, maar het komt op hetzelfde neer:

*“Dat de minister overigens geen voorstander van staatsbemoeiing met kerkelijke aangelegenheden, toonde hij door, steunende op art. 170 der grondwet, aan de katholieke kerk vrijheid te geven, haar bestuur zelfstandig te regelen. Natuurlijk gold die vrijheid ook voor de protestantsche kerkgenootschappen...”*²⁵

En Van Rijsens schrijft in *Geschiedenis des vaderlands* uit 1889: *“Volgens de herziene grondwet moest elk kerkgenootschap zijne eigenen kerkorde vaststellen.”*²⁶ De auteurs lijken hiermee de samenbindendheid van de grondwet te benadrukken: voor protestanten en katholieken gelden dezelfde regels, schrijven ze eigenlijk. Ook lijken ze te willen zeggen dat de katholieken niet voorgetrokken werden. Hun vrijheden golden immers ook voor de protestanten.

4.3 De “foute” paus

Over de weg naar het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie schreven alle auteurs vrij neutraal, soms zelfs lichtelijk positief. Over de hoofdrolspeler in het proces, de paus, zijn heel weinig auteurs te spreken (alleen Bosman en Erhartz, Vos en Doedes schrijven niet over de situatie). Voordat de paus tot het instellen van de hiërarchie overging, wilde de regering graag van de plannen op de hoogte worden gesteld, schrijven de auteurs. Maar de paus weigerde dat volgens de schrijvers, en dat levert hem een paar ferme woorden op, onder

²⁴ Doedes, *De Nederlanders*, 1890 en 1908.

²⁵ Vos, *Van oude tijden tot heden*, 1904 en 1912.

²⁶ Van Rijsens, *Geschiedenis des vaderlands*, 1889.

andere van Pik. In zijn *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis* schrijft hij:

“Herhaaldelijk gaf de reepering echter te kennen, dat zij een „voorafgaande mededeling” verwachtte omtrent de uit te voeren organisatie; de regeering wenschte namelijk, om de Protestantsche gevoelens te ontzien, niet een bisdom in het zeer Protestantsche Utrecht of midden in Holland, zooals Haarlem. Maar aan die wenschen voldeed de paus niet; hij wilde niet, dat de Nederlandse regering zich zou mengen in zuiver kerkelijke zaken ...”²⁷

Pik benadrukt sterk dat de paus fout zit. De regering had gevraagd om vooraf op de hoogte te worden gesteld van de uitvoering van het herstel, en toch luisterde de paus er niet naar, schrijft hij. Ongeveer dezelfde woorden gebruikt Pik in zijn *Beknopt leerboek der vaderlandsche Geschiedenis*.²⁸ Van Rijsens en Van der Meulen verwoorden hun kritiek als volgt in *Geschiedenis des vaderlands*: “De regeering gevoelde zich gekrenkt dat paus Pius IX de voorgenomen oprichting der bisdommen niet in den door haar gewenschten vorm te harer kennis had gebracht ...”²⁹

Ook Van Rijsens en Van der Meulen benadrukken dat de regering van tevoren zijn wensen bij de paus kenbaar had gemaakt, en dat hij dat gewoon negeerde. Ze schrijven ook dat de regering zich zelfs “gekrenkt” voelde – een best stevig woord, een woord vol emoties ook. De auteurs benadrukken daarmee een flinke tegenstelling of misschien beter: spanning, tussen de paus en de regering. In zijn *Geschiedenis van ons vaderland* uit 1900 noemt Van Rijsens de door de paus gevolgde procedure “fout”. Hij schrijft: “Hier beging de kerkvorst ... de fout, de ‘brève’ (herderlijke brief), waarin de regeling werd meegedeeld, in het licht te zenden, vóór de regeering met de plannen in kennis was gesteld...”³⁰ Met deze woorden geeft Van Rijsens een duidelijk oordeel: de paus handelde totaal verkeerd. Geerling en De Geus zetten de situatie nóg iets scherper neer:

“Geheel onverwachts echter verschenen den 4den Maart 1853 de apostolische brieven van paus Pius IX ... Zoo was dus de Nederlandsche regeering voor een voldongen feit geplaatst ... De afkondiging, zonder voorafgaande officieele mededeling aan de regeering, maakte de

²⁷ Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919 en 1923.

²⁸ Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941.

²⁹ Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931. In vergelijkbare woorden ook in 1889.

³⁰ Van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1900.

*zaak nog erger...*³¹

De twee auteurs schrijven, net als de anderen, dat de regering de plannen van de paus graag vooraf had willen horen, en dat nu hij dat niet had gedaan, de spanningen waren toegenomen. Maar ze benadrukken ook dat de regering zich door de keuze van de paus voor de bisdommen en het aartsbisdom “voor een voldongen feit geplaatst” zag. Het lijkt dan net alsof de paus alles op zijn eigen houtje heeft zitten regelen. Maar uit de literatuur, die ik in het tweede hoofdstuk behandeld heb, blijkt de bisschoppelijke hiërarchie er helemaal niet zo plotseling kwam. Al in 1827 en 1841 hadden de katholieke kerk en de regering pogingen ondernomen voor herstel. En toen na de grondwetsherziening de gesprekken hervat waren, was er regelmatig contact tussen de partijen. De zaken worden hier toch wel wat groter geschetst dan ze in werkelijkheid waren.

Opvallend is dat de regering in ieder stuk als ‘underdog’ wordt afgeschilderd. De regering is niets te verwijten, lijken de schrijvers te willen zeggen: de regering geeft de katholieke kerk de vrijheid om hun kerkelijke structuur naar eigen inzicht in te richten, en het enige dat ze daarvoor vragen is enige kennisgeving vooraf. De paus wordt daarentegen als dader afgeschilderd: hij negeerde het hele normale verzoek van de regering, en had ook nog eens geen oog voor de gevoelens van de protestanten. De schrijvers kiezen hier duidelijk partij voor de liberale regering.

Het is overigens ook opvallend dat de auteurs eerst allemaal benadrukken dat het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie mogelijk is door de nieuwe grondwet – de meeste auteurs zijn er lovend over, zoals we zagen. Maar het lijkt alsof de auteurs tegelijkertijd toch een beetje moeite hebben met de gevolgen van die nieuwe grondwet.

Een mogelijke verklaring voor de woorden van de schrijvers, is dat ze de paus zien als een buitenlandse vorst die zich teveel met het regeringsbeleid bemoeit. Dat de paus bisschoppen in Nederland wil instellen, vindt de regering prima. Maar de paus moet niet denken of doen alsof hij alle touwtjes in handen heeft – de Nederlandse regering trekt nog steeds aan het langste eind. Een andere mogelijke verklaring, nauw samenhangend daarmee, is dat de schrijvers het idee van een soevereine regering heel erg belangrijk vinden, en iedereen bekritisieren die tegen het beleid van de regering ingaat. Misschien nemen de auteurs het alleen specifiek op voor dit liberale kabinet, omdat het de grondwet,

³¹ Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924.

en een aantal hele belangrijke, daaruit voortvloeiende wetten heeft gemaakt.

De katholieke Kleijntjens en Huijberts zijn – vanzelfsprekend – positief over de handelswijze van de paus. Opvallend is dat zij de visie van de andere auteurs zelfs tegenspreken. Hij deed wél vooral mededeling, schrijven ze: “... *Pius IX handelde correct door vooraf aan de regeering mededeeling te doen van zijn besluit...*”³²

4.4 Bange protestanten

De meeste auteurs hebben nog meer kritiek op de paus. De brief die de paus aan de regering schreef om zijn besluit kenbaar te maken, bevatte harde woorden over de protestanten. De paus noemde de protestanten “kettters”, en de het calvinisme noemde hij “een dwaalleer”, zagen we. Tegelijk laten deze auteurs hiermee zien dat ze oog hebben voor de gevoelens van de protestanten. Ze zeggen niet: de grondwet gaf nu eenmaal vrijheid van godsdienst, dus de protestanten moeten niet zeuren. De auteurs wijden uitgebreid uit over de boosheid van de protestanten over de woorden van de paus, en over zijn besluit tot herstel in het algemeen, en de keus voor de bisdommen in het algemeen. Doedes schrijft bijvoorbeeld: “*Ontsteltenis en ergernis wekte dit onder de Hervormden, vooral door den toon waarop de paus zich bij deze gelegenheid uitliet („de dwaalleer van Calvin”, enz)*”.³³ De Boer benadrukt dat de protestanten boos over het herstel, maar eigenlijk vooral over de woorden van de paus. Hij zegt:

*“Zette reeds het instellen der bisdommen bij vele protestanten kwaad bloed, bovenal ergerden zich deze aan de wijze, waarop in de pauselijke brève over de „dwaalleer van Calvin” en het „geweld der kettters” gesproken werd. Er ontstond onder de calvinisten een grote spanning ...”*³⁴

Pik schrijft hetzelfde: de protestanten waren boos over het herstel, maar eigenlijk vooral over de woorden van de paus. Hij zegt:

“Verwekte de oprichting van de bisdommen op zich zelve reeds in Protestantse kringen vrees voor de vergroting van de invloed der Roomsche kerk, de bewoordingen, waarin de pauselijke

³² Kleijntjens en Huijbers, *Lage landen bij de zee*, 1927.

³³ Doedes, *De Nederlanders*, 1890 en 1908.

³⁴ De Boer, *Leerboek der geschiedenis van het vaderland*, 1934.

breve gesteld was, verwekte onder hen groote verontwaardiging; daarin toch werd gesproken van de „dwaalleer van Calvijn” en van het geweld der ketterij in de 16de eeuw. ³⁵

Geerling en De Geus gebruiken iets andere woorden, maar zegt hetzelfde:

“De regeling op zichzelf stiet den protestanten, die nog altijd voor een katholieke overheersching schenen bevreesd te zijn (men leefde juist in een tijd, dat het katholicisme zich in vele landen van Europa versterkte), al tegen de borst. ...[H]evige verontwaardiging verwerkte in protestantsche kringen de verstiging van een aartsbisschoppelijken zetel te Utrecht. ... Nog meer gevoelden de protestanten zich gegriefd, toen bekend werd, dat in de pauselijke brève (besluit) gewag werd gemaakt van de „dwaalleer van Calvijn” en „het geweld der kettters”. ³⁶

Van Rijsens en Van der Meulen schrijven in hun *Geschiedenis des vaderlands* zelfs dat de protestanten kritiek hebben op de regering:

“[T]oen in een pauselijke breve van ‘Calvijns dwaalleer’ werd gesproken, ontstond er een algemeen misgenoegen onder de conservatieven en de protestantsche orthodoxie over de toegevendheid van der regeering.” ³⁷

Een drietal auteurs hebben helemaal geen medelijden met de protestanten – in tegendeel. De katholieke schrijvers Kleijntjens en Huijberts onder andere, zij begrijpen – zoals te verwachten viel – niets van de protestantse ophef, en dat maken ze met ferme woorden duidelijk:

“Vage vrees en dweepzucht veroorzaakten toen de Aprilbeweging. De heftige campagne van 1841 tegen het concordaat herleefde met verdubbelde kracht. Wettelijk stond aan de daad van den Paus niets in den weg. Thorbecke en Groen van Prinsterer hebben dit ruitelijk

³⁵ Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919 en 1923; Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941.

³⁶ Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924.

³⁷ Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931, in vergelijkbare woorden ook in 1889. Zie verder ook: Van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1900; Van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1900; Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924; Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 1910, 1915 en 1919; Vos, *Van oude tijden tot heden*, 1904 en 1912; Erhatz en Bosman, *Ons verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen*, 1875, 1882 en 1900.

erkend. ... De agitatie van April 1853 is dan ook niet geweest een spontane beweging, een uiting van volksverontwaardiging, zij werd kunstmatig gekweekt door antipapisten onder de leuze: „Rome een gevaar voor Nederland”. ... Tal van lugubre voorspellingen deden in de pers de ronde: Ons land zou zijn protestantsch karakter, waaraan het zijn grootheid te danken had, verliezen; de katholieken, geen echte vaderlanders, omdat zij ultramontanen zijn, zouden de landsbelangen tegenwerken; de inquisitie zou weer ingevoerd worden; de hervormde kerk zou ten ondergaan. Van zulke opgewonden voorstellingen is niets terecht gekomen ...”³⁸

De schrijvers gaan totaal voorbij aan de bezwaren van de protestanten. Hun angsten en argumenten doen ze af als “vage vrees” en “dweepzucht”. Hun petitie doen ze af als “spontane beweging” en als een “kunstmatig gekweekt”. En van hun “lugubere voorspellingen” en “opgewonden voorstellingen” is uiteindelijk helemaal niets terecht gekomen, zeggen Kleijntjens en Huijberts. Om te bewijzen dat de protestanten zich om niets druk maakten, wijzen ze naar Thorbecke en de protestantse voorman Groen van Prinsterer. Zij hebben immers “ruiterlijk erkend” dat de paus gewoon zijn gang kon gaan, schrijven ze. De katholieken is dus niets te verwijten, vinden ze: zij hielden zich netjes aan de wet. De protestanten stelden zich flink aan en juttten elkaar behoorlijk op, zeggen ze. En daarmee zetten de schrijvers zich af tegen de protestanten. In ongeveer dezelfde woorden veroordeelt ook Tielemans, schrijver van de eerder aangehaalde katholieke methode voor de lagere school, de protestanten.³⁹

Ook twee niet-katholieke schrijvers hebben niet malse kritiek op de protestanten. Allereerst Vos. In de versies uit 1904 en 1912 van *Van oude tijden tot heden*, schrijft hij:

“De bewoordingen van ’t pauselijk besluit dienaangaande waren niet geschikt, om de onkundige menigte gerust te stellen, die, verkeerd ingelicht, in ernst voor eene onderdrukking van ’t protestantisme vreesde. Zelfs overigens ontwikkelde protestanten lieten zich overhalen aan de algemeene beweging deel te nemen, en zoo werden overal petitiën geteekend, waarin den koning verzocht werd ’t dreigende gevaar af te wenen.”⁴⁰

³⁸ Kleijntjens en Huijbers, *Lage landen bij de zee*, 1927.

³⁹ Tielemans, *Schetsen uit de geschiedenis van ons vaderland*, 1896.

⁴⁰ Vos, *Van oude tijden tot heden*, 1904 en 1912.

De protestanten noemt hij een “onkundige menigte”, die volgens hem “verkeerd ingelicht” was. Vos woorden zijn bol van verbazing: zelfs “ontwikkelde protestanten” deden mee aan de protestbeweging, zegt hij. Hij zet zich met deze woorden duidelijk af tegen hen. In de druk van 1924 hij overigens een stuk minder zuur – de schrijver heeft veel ferme woorden weggehaald. Hij schrijft:

“[toen] ging er bij de Protestanten een kreet van verontwaardiging op; de bewoordingen van het Pauselijk besluit dienaangaande vermeerderden nog die ergernis, zoodat zelfs overigens verdraagzame Protestanten zich lieten overhalen aan de algemeene beweging deel te nemen.”⁴¹

Ook Erhatz en Bosman schrijven erg negatief over de protestanten:

“De termen der Pauselijke Breve, waarbij dit geschiedde, klonken den Protestanten, zooals zich licht denken laat, wat hard in de ooren, en van die omstandigheid maakte men gebruik om, volgens de uitdrukking van de Synodale Commissie der Hervormde Kerk, „onheilig vuur op het altaar te laten ontsteken”, en aan de onkundige menigte allerlei schrikbeelden voor te stellen. Tal van verstandige, overigens echt constitutioneel gezinde mannen, lieten zich door de algemeene beweging, door overdreven ijver voor hun godsdienst meesleepen, en vele onnoozelen geloofden in vollen ernst, dat de tijd van de plakaten, de inquisitie en de brandstapels der 16e eeuw weer zou aanbreken. Weldra zag men dan ook allerwege duizenden mannen en vrouwen optrekken om hun namen of kruisjes te zetten onder petitiën, waarbij het Hoofd van den Staat verzocht werd de Bissschoppen te weren en het arme Protestantsche volk te beschermen.”⁴²

Erhatz en Bosmans woorden zijn vrij sarcastisch. Veel auteurs schrijven dat de woorden van de paus “ergernis” en “misgenoegen” opriep. Maar Erhatz en Bosman houden het bij woorden die de protestanten “hard in de ooren” klonken. En zij zeggen verder: deze “onnoozelen geloofden in vollen ernst, dat de tijd van de plakaten, de inquisitie en de brandstapels der 16^e eeuw weer zou aanbreken.” Ze drijven de spot met de protestanten. Welke zot gelooft nou dat die tijd terugkeert, vragen ze hun lezers. De protestanten noemt

⁴¹ Vos, *Van oude tijden tot heden*, 1924.

⁴² Erhatz en Bosman, *Ons verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen*, 1875, 1882 en 1900.

hij ook “arm”, in de zin van zielig. Aanstellers, zo noemen Erhatz en Bosman ze eigenlijk.

Een mogelijke verklaring voor de negatieve woorden is dat de auteurs vonden dat de protestanten tegen de grondwet en tegen Thorbecke ingingen. Het lijkt alsof zij de protestanten zien als veroorzakers van de val van het kabinet-Thorbecke.

De auteurs hebben ook allemaal aandacht voor het hoogtepunt van de protestantse spanningen: de aanbidding van de petitie aan de koning. Waarschijnlijk omdat dit het belangrijkste onderdeel is van het verhaal van de Aprilbeweging, maar waarschijnlijk ook omdat hier de koning tegen het kabinetsbeleid in ging, en daarmee het kabinet ten val bracht. De woorden van de koning behandel ik in het volgende hoofdstuk. Hier behandel ik alleen de aanbidding van de petitie door een afvaardiging van protestanten. In zijn beide series schrijft Pik:

“Toen Willem III in April 1853 een bezoek aan Amsterdam bracht, werd hem een adres met 51000 handtekeningen aangeboden bij monde van den Amsterdamsen predikant Ter Haar; daarin werd hem dringend verzocht, de vestiging der bisschoppelijke hiërarchie niet goed te keuren.”⁴³

En Geerling en De Geus schrijven:

“Bij zijn jaarlijksch bezoek aan Amsterdam (April 1853) werd den koning door een commissie, met den Amsterdamschen predikant Ter Haar aan 't hoofd, een „monsteradres” (51000 handtekeningen) aangeboden, waarin Z.M. verzocht werd, de kerkelijke regeling niet goed te keuren.”⁴⁴

En Japikse schrijft:

‘voornaamste uiting kreeg zij in een betooging te Amsterdam: hier werd in April aan Willem III een met duizenden handtekeningen voorzien adres aangeboden, waarin de koning verzocht werd de invoering der hiërarchie niet goed te keuren; de predikant Ter Haar

⁴³ Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919 en 1923; Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941.

⁴⁴ Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924.

*verhandigde het adres met een toespraak in sterk Protestantschen geest.*⁴⁵

Pik, Geerling en De Geus en Japikse noemen alleen de verzameling van de Amsterdamse handtekeningen, en de aanbidding ervan aan de koning. Terwijl ook in Utrecht een actie op touw was gezet, maar daar schrijven ook de andere auteurs niets over. Alleen Doedes heeft het over Utrecht: *“Van Utrecht ging een groot petitionnement uit aan den koning, die te Amsterdam aan een commissie een vriendelijk antwoord af, dat als afkeuring der gedragslijn van 't min. werd opgevat...”*⁴⁶

Zoals ik in hoofdstuk 3 schreef, is het een beetje onduidelijk hoe het precies zat met die handtekeningen. Begon de petitie nou in Utrecht en sloot de rest van Nederland zich aan, en zijn het al die handtekeningen die de koning krijgt aangeboden – in totaal zo'n 200 duizend? Of stond de petitie in Amsterdam los van de rest van Nederland, en kreeg de koning alleen Amsterdamse handtekeningen aangeboden? Ook de auteurs geven op dit punt niet heel veel duidelijkheid. En er is nog een onduidelijkheid. In het stuk voor de beschrijving van de handtekeningenactie, schrijven de auteurs dat ook de conservatieven zich in de protesten roerden. Zij impliceren daarmee dat de koning ook handtekeningen van de conservatieven krijgt aangeboden. Maar uit de literatuur blijkt dat het eigenlijk alleen de protestanten waren die hun handtekening zette. Doen de auteurs de rol van de conservatieven groter lijken dan die is, of komt deze verwarring door ruimtegebrek?

Ik wil ook nog even terugkomen op de vraag of er iets van de schoolstrijd terug te zien is in de onderzochte geschiedenismethodes. Mijn verwachting was dat de katholieken protestanten gedurende het einde van de schoolstrijd milder over elkaar zouden schrijven, omdat ze samen optrokken om hun doel te bereiken. Het is lastig om die vraag te beantwoorden, omdat maar één van de methodes een katholieke kleur heeft. Deze methode, afkomstig uit 1927 is in ieder geval nog erg negatief over de protestanten. Ideeën over de verzuiling ben ik ook niet tegengekomen in de verhalen over de Aprilbeweging. Zoals uit dit, en ook uit het volgende hoofdstuk blijkt, zetten de katholieken zich af tegen de protestanten, en zetten de liberalen zich af tegen de conservatieven en, in een paar gevallen, tegen de protestanten. Het is goed mogelijk dat de tegenstellingen tussen de partijen benadrukt bleven door de verzuiling – bleven, want die tegenstellingen zijn al vanaf

⁴⁵ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 1910, 1915 en 1919.

⁴⁶ Doedes, *De Nederlanders*, 1890 en 1908.

het begin in de boeken te vinden. Over het algemeen is de manier waarop de Aprilbeweging in de verschillende methodes komt, helemaal niet zo veranderd. Een paar auteurs hebben hun methode in de loop van de tijd aangepast, zoals, Vos en Van Rijsens met zijn *Geschiedenis des vaderlands*. Piks vertelling van de Aprilbeweging is daarentegen niets veranderd door de jaren heen, net als die van Geerling en de Geus, Erhartz en Bosman, Japikse en Van Rijsens en Van der Meulens *Geschiedenis des vaderlands*.

4.5 Conclusie

In het vervolg van dit hoofdstuk koppel ik mijn bevindingen aan de concepten 'natiestaat', '(nationale) identiteit' en 'herinneringsstrijd'. De Aprilbeweging was in eerste instantie een religieus conflict: de katholieke kerk mocht weer bisschoppen aanstellen en de protestanten vonden dat bedreigend. Voor deze religieuze kant is ruime aandacht in de onderzochte geschiedenismethodes. De auteurs lijken te willen benadrukken dat de komst van de bisschoppen niet uit de lucht kwam vallen. Ze schrijven namelijk over de aanloop naar en het daadwerkelijke herstel van de bisschoppelijke hiërarchie – de ene auteur overigens uitgebreider dan de ander. Ook spreken ze over *herstel*, alsof de katholieke kerk weer in oude staat teruggebracht werd. De schrijvers hebben ook veel aandacht voor de gevoelens die dat bij de protestanten opriep. Ze kiezen dus geen kant, en lijken heel liberaal te willen benadrukken dat voor de gevoelens van beide partijen wat te zeggen is.

De verklaring voor het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie zoeken de schrijvers overigens niet in het katholieke geloof en het katholieke verleden, maar in de grondwet. Door de herziene grondwet mag de katholieke kerk weer bisschoppen aanstellen in ons land. Verschillende auteurs benadrukken de gelijkheid van beide partijen voor deze nieuwe wet – katholieken en protestanten hebben evenveel rechten en geen van beide wordt achtergesteld of voorgetrokken. De auteurs lijken te willen beklemtonen dat de grondwet Nederlanders, hoe verschillend ook, met elkaar verbindt. Ze proberen waardering voor de grondwet, en daarmee voor Nederland op te wekken. Ze wijzen overigens niet op zomaar een grondwet, maar op een *liberale* grondwet, want vooral over de liberale inhoud ervan zijn ze erg te spreken. Ze roepen dus niet alleen een nationale, constitutionele identiteit op, maar een nationale liberale constitutionele identiteit. Deze liberale grondwet verbindt de Nederlandse natie, lijken de auteurs te zeggen. Opmerkelijk is overigens dat ze geen nationale protestantse identiteit oproepen. De grondwet verbindt alle Nederlanders, niet

het protestantisme, lijken ze te zeggen. Ze auteurs verwijzen overigens ook niet naar het idee van een protestants vaderland.

Een paar auteurs hebben zelfs flinke kritiek op de protestanten. Zij vinden ze angsthazen en herrieschoppers. Waarschijnlijk zijn ze zo negatief omdat ze vinden dat de protestanten tegen het door hen gewaardeerde liberale kabinet in opstand komen. Datzelfde geldt voor de paus, waar bijna alle schrijvers kritiek op hebben. Hij had de regering moeten laten weten wanneer hij de bisschoppelijke hiërarchie zou herstellen, vinden ze. Waarschijnlijk vinden ze het vervelend dat hij niet naar het kabinet luisterde. En dat hij ook nog eens een buitenlandse mogendheid was die zich met het Nederlandse beleid bemoeide, speelt waarschijnlijk ook mee. Overigens blijkt uit de literatuur dat de komst van de bisschoppen helemaal niet zo'n verrassing was. Al in 1827 en 1841 hadden de overheid en de katholieke kerk pogingen ondernomen om de hiërarchie te herstellen, en al vrij snel na de grondwetsherziening gingen ze opnieuw met elkaar in gesprek.

Het duidelijkste voorbeeld van een herinneringsstrijd vinden we in de katholieke methode. De schrijvers stellen de protestanten voor als aanstellers, en hebben geen oog voor hun gevoelens. Ze benadrukken vooral hun eigen rol in de Aprilbeweging en schetsen die als behoorlijk positief, terwijl ze hun protestantse tegenstanders zwart maken. De auteurs gebruiken woorden die klinken alsof de strijd om bisschoppen nog steeds voortduurde en niet inmiddels al afgehandeld was.

Hoofdstuk 5 Complot tegen Thorbecke

5.1 Inleiding

Niet alleen de protestanten en katholieken stonden tegenover elkaar in de Aprilbeweging, ook de liberalen en conservatieven. De liberale Thorbecke had burgers met de grondwetsherziening van 1848 veel meer vrijheid gegeven en dat ging de conservatieven allemaal veel te ver. Bovendien weinig met de persoon-Thorbecke. Ze vonden hem arrogant, betweterig en heerszuchtig. Dat moest verkeerd gaan. Hoe beschrijven de geschiedenismethodes deze kant van de Aprilbeweging? Welke kant krijgt meer ruimte, de religieuze of de politieke? Vereenzelvigen de auteurs zich met een partij? En zo ja, met welke? En hoe? Over deze vragen gaat dit hoofdstuk. De vraag *“hoe verbeelden de geschiedenismethodes uit de periode 1875-1941 de politieke kant van de Aprilbeweging?”* is daarbij leidend. Eerst beschrijf ik hoe de conservatieven gerepresenteerd worden in de geschiedenismethodes, daarna behandel ik de vraag hoe de auteurs de koning beschrijven en vervolgens beantwoord ik de vraag hoe de liberalen in het algemeen en Thorbecke in het bijzonder beschreven worden. Ik sluit af met een stuk waarin ik de onderzoeksresultaten koppel aan de begrippen natiestaat, (nationale) identiteit en herinneringsstrijd.¹

5.2 De conservatieven strijden mee

De meeste auteurs hebben de conservatieven een rol gegeven in hun vertelling over de Aprilbeweging. De woorden die ze gebruiken om de groep te beschrijven, zijn opvallend negatief. Voor we daar naar kijken, moeten we de vraag beantwoorden wie volgens de auteurs de conservatieven precies zijn. In de meeste boeken wordt voorafgaand aan het stuk over de Aprilbeweging, een overzicht gegeven van de politieke situatie in die tijd. Hoe de auteurs de conservatieven beschrijven, moeten we in dat overzicht kunnen vinden. Alleen Geerling en De Geus schrijven iets over de conservatieven in het stuk over de Aprilbeweging.

De meesten schrijven dat de conservatieven tegenover de liberalen stonden, omdat

¹ In de volgende voetnoten verwijs ik alleen naar de titel van een geschiedenismethode, de auteur en het jaar van uitgave. De exacte paginanummers zijn te vinden in de bronnenlijst, achterin dit onderzoek.

ze de herzieningen in de grondwet te ver vonden gaan.² De tekst van Geerling en De Geus in hun *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis* is een goed voorbeeld:

“De conservatieve partij, die reeds gekant was geweest tegen de grondwetsherziening, trachtte ook in het vervolg ingrijpende hervormingen te voorkomen: behoud van het bestaande in wetgeving en toestanden was haar leus.”³

Ook de antirevolutionairen stonden tegenover de liberalen, schrijven de auteurs. Maar ze beschrijven de groepen los van elkaar. Opmerkelijk is overigens dat Van Rijsens in zijn *Geschiedenis van ons vaderland* van 1900 en zijn *Geschiedenis des vaderlands* uit 1889 benadrukt dat de partijen samen optrokken. In zijn *Geschiedenis van ons vaderland* uit 1915 schrijft hij juist dat de partijen tegenover elkaar stonden, terwijl hij er in zijn *Geschiedenis des vaderlands* uit 1924 en 1931 weer niets over zegt. Hoe dan ook, de conservatieven en de antirevolutionairen zijn dus volgens de verschillende auteurs niet dezelfde.⁴ De woorden van Pik in zijn *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis* en zijn *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis* zijn een goede illustratie:

“Tegenover de Liberalen stonden dikwijls 1o. de conservatieven, die meer aan het bestaande gehecht waren, slechts langzaam hervormingen wilden invoeren en de macht van de Kroon tegenover die van het Parlement steunden: 2o. de aanhangers van den talentvollen staatsman en historicus Groen van Prinsterer. Deze laatste oordeelde, dat het Nederlandse volk een door en door Protestants en wel Calvinistisch volk was en het godsdienstig beginsel de staatskunde moest beheersen, dat de grondwetsherziening van 1848 een revolutionaire oorsprong was, zodat door haar de deur geopend was tot volkssouvereiniteit; als Anti-Revolutionairen keurde hij en zijn aanhangers de hervormingen van 1848 dus af.”⁵

² De Boer, *Leerboek der geschiedenis van het vaderland*, 1934; Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919 en 1923; Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941; Van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1900 en 1915; Van Rijsens, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931; Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924.

³ Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924.

⁴ Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924; Van Rijsens, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931; Van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1900 en 1915; Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 1910, 1915 en 1919; Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919, 1923 en 1931; Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941.

⁵ Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919 en 1923; Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941.

Van Rijsens en Van der Meulen leggen in de druk uit 1915 van *Geschiedenis van ons vaderland* het meest duidelijk uit wie die conservatieven precies zijn:

*“Tegenover [de liberalen] stonden in dezen de conservatieven, meerendeels heeren, die nog op het standpunt der regeering van Willem I stonden, gedeeltelijk halve liberalen, die bang waren voor democratie, ongeloof en de republiek, en voorshands het veiliger meenden hun vuuriger partijgenooten te remmen. De meesten hunner behoorden tot de patricische en adellijke families, dragers der oude regentennamen en – tradities; zij waren meer monarchaal, min of meer rechtzinnig, geneigd over te hellen tot het autoriteitsprincipe. In de praktijk zullen wij hen zien strijden voor de macht van de kroon. Van Hall en Heemskerk zullen als hun voormannen optreden.”*⁶

De katholieken werkten in de jaren na de grondwetsherziening samen met de liberalen, schrijven bijna alle auteurs, omdat de liberalen voor de vrijheid van godsdienst stonden.⁷

Kortom, op één na, legt geen enkele auteur in het stuk over de Aprilbeweging uit wie de conservatieven zijn en waar ze voor stonden. Dat is opmerkelijk omdat ze, zoals we straks zullen zien, erg negatief zijn over ze. Een groep een tegenstander noemen zonder duidelijk uit te leggen waarom, neigt naar nodeloze zwartmakerij. Veel auteurs schrijven wel iets over de conservatieven in het overzicht van politieke partijen, iets voor het stuk over de Aprilbeweging. Ze vertellen iets over de opvattingen van de conservatieven, maar slecht één auteur legt duidelijk uit wie ze zijn. Daarbij: als leerlingen in het stuk over de Aprilbeweging over de conservatieven lezen, moeten ze dus zelf een link maken met wat ze daarvoor gelezen hebben, en zelf de conclusie trekken dat dát de redenen zijn waarom de conservatieven Thorbecke wilde laten vallen. Dat is lastig.

De meeste auteurs gebruiken dus opvallend negatieve woorden om de conservatieven te beschrijven⁸. *“En nu begonnen ook de conservatieven zich te weren, in de hoop Thorbecke te treffen”*, schrijft Japikse zijn *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*.⁹ En Vos zegt in de 1924-druk van zijn boek *Van oude tijden tot heden*: *“Aan de zaak was ook*

⁶ Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1915.

⁷ De Boer, *Leerboek der geschiedenis van het vaderland*, 1934; Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924; Van Rijsens, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931; Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919, 1923 en 1931; Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941; Van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1900 en 1915.

⁸ Naast de hieronder genoemden: Van Rijsens, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931.

⁹ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 1910, 1915 en 1919.

een politieke kant, daar de conservatieven, die in 1848 de nederlaag hadden geleden, de kans schoon zagen om het liberale ministerie ten val te brengen.” In de versies van 1904 en 1911 staat dit niet.¹⁰ Volgens beide auteurs deden de conservatieven er alles aan om de liberalen en hun voorman Thorbecke uit de weg te ruimen. De conservatieven worden neergezet als dader en Thorbecke en zijn liberale medestanders slechts als onschuldige slachtoffers. Het is ook onduidelijk wát de conservatieven dan precies deden en waarom.

In zijn *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis* beschrijft Pik uitgebreid de strijd en de ‘munitie’ die de conservatieven gebruikten. In zijn *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, schrijft Pik hetzelfde, alleen ontbreekt het stuk over de protestantse kerk.

“De conservatieven oordeelden thans de gelegenheid gunstig, Thorbecke ten val te brengen. Tal van vinnige brochures en dagbladartikelen verschenen; in één daarvan werd Thorbecke het waarschuwend voorbeeld van Oldenbarnevelt en Johan de Witt voor oogen gehouden, en in een ander werd hij voorgesteld als de man, die , „de Protestantse kerk wilde doen wankelen en den vorstentoon omver wilde rukken.””¹¹

Piks woorden “oordeelden thans de gelegenheid gunstig” zijn opvallend. Daardoor lijkt het alsof de conservatieven al heel lang van plan waren Thorbecke uit de weg te ruimen, en dat ze alleen nog maar het juiste moment afwachtten. Uit Piks tekst wordt ook duidelijk wat voor middelen de conservatieven gebruikten: brochures en dagbladartikelen. Die waren volgens hem “vinnig” en daarmee geeft Pik een waardeoordeel. Pik beschrijft ook de inhoud van enkele van deze bladen. Als Thorbecke door bleef gaan met hervormen, of zijn hervormingen niet terugnam, zou hij op dezelfde manier aan zijn einde komen als Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt, zo is te lezen. De Boer geeft dezelfde voorbeelden in zijn *Leerboek der geschiedenis van het vaderland*.¹² Het lijkt alsof Pik en De Boer medelijden willen opwekken en zeggen: lezers, onze gewaardeerde Thorbecke werd zelfs met de dood bedreigd. De auteurs lijken wat conservatieven wordt aangedaan bijna erger te vinden dan wat de protestanten ondervinden.

Op één na, legt geen enkele auteur in het stuk over de Aprilbeweging zelf uit waarom

¹⁰ Vos, *Van oude tijden tot heden*, 1924.

¹¹ Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919, 1923 en 1931; beknopter: Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941.

¹² De Boer, *Leerboek der geschiedenis van het vaderland*, 1934.

de partijen tegenover elkaar stonden. Daardoor lijkt het alsof de conservatieven Thorbecke zonder reden weg wilden hebben. Een verklaring kan zijn dat veel auteurs de belangrijkste twistpunten tussen de partijen eerder in hun hoofdstuk benoemd hebben, maar die verklaring is niet helemaal afdoende, zoals we net al zagen. Geerling en De Geus leggen wél uit waarom Thorbecke zoveel tegenstanders had:

“De vijanden van Thorbecke, de conservatieven, bevreesd voor vermindering van het gezag van de kroon, en de delen, die de leider van het kabinet door zijn hooghartigheid van zich gestooten had – maakten van de gisting onder het protestantse deel der natie gebruik, om den gehaten staatsman ten val te brengen.”¹³

De conservatieven zagen met lede ogen aan dat Thorbecke steeds meer macht van de koning afnam, en waren bang voor de gevolgen daarvan, schrijven Geerling en De Geus. Volgens de auteurs vonden velen groepen hem arrogant. De schrijvers dikken de strijd aan door de conservatieven “de vijanden van Thorbecke” te noemen. Met “gehaten staatsman” benadrukken ze dat echt heel veel mensen een hekel hadden aan Thorbecke. Het lijkt alsof ze benadrukken dat Thorbecke slachtoffer is.

Over de strijd tussen conservatieven en liberalen in het algemeen en Thorbecke in het bijzonder, vermeldt de wetenschappelijke literatuur weinig. Rogier en De Rooy schrijven wel dat Thorbecke door veel mensen werd gehaat – niet alleen om zijn politieke ideeën, maar ook om zijn manier van doen.¹⁴ Zijn woorden waren volgens hen vaak kwetsend, erg sarcastisch, vol minachting en enorm genadeloos.¹⁵ Naast ministers en ambtenaren hadden ook conservatieven en dan voornamelijk de oude regenten een hekel aan Thorbecke.¹⁶ Drentje wijst er op dat veel conservatieve politici zijn ideeën te ver vonden gaan, en dat wetenschappers hem niet mochten omdat hij zich regelmatig laagdunkend had uitgelaten over hen.¹⁷ Maar een echte strijd tussen de conservatieven en liberalen beschrijven de auteurs niet.

¹³ Geerling, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924.

¹⁴ Rogier en De Rooy, *In vrijheid*, 101.

¹⁵ Rogier en De Rooy, *In vrijheid*, 101.

¹⁶ Rogier en De Rooy, *In vrijheid*, 102.

¹⁷ Drentje, *Thorbecke*, 391-400.

5.3 De koning grijpt zijn kans

De liberalen zagen volgens de auteurs niet alleen de conservatieven en de antirevolutionairen tegenover zich, maar ook de koning. Voordat ze met de Aprilbeweging beginnen, wijden de auteurs ook een paar woorden aan Koning Willem III, net zoals ze deden bij de politieke partijen en bij Thorbecke (zoals we straks zullen zien). De schrijvers benoemen dat de koning erg in zijn maag zat met de grondwet, en dat veel mensen bang waren dat dat in zijn regeringstijd fout zou gaan. Van Rijsens en Van der Meulen schrijven in hun *Geschiedenis des vaderlands* zelfs dat “men” de koning in een “autoritaire figuur” vond. En De Boer, Geerling en De Geus en Pik wijzen er zelfs op dat de koning “autocratische neigingen” had. Met deze woorden zijn de schrijvers eigenlijk heel negatief over de koning. Maar, benadrukken ze allemaal, hij heeft zich wel steeds netjes aan de grondwet gehouden.¹⁸ Laten we als voorbeeld even kijken naar de beschrijving in Piks *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*: “Van den nieuwen koning, Willem III (1849-1890), was niet ongekend, dat hij autocratische neigingen had, maar deze hebben toch niet belet, dat hij zijne constitutionele verplichtingen stipt is nagekomen.”¹⁹

De meeste auteurs voeren de koning pas op in de vertelling over de Aprilbeweging, wanneer ze de aanbidding van de petitie in Amsterdam behandelen. In het vorige hoofdstuk heb ik deze situatie vanuit het perspectief van de protestanten behandeld, in deze paragraaf bekijk ik die gebeurtenis door de ogen van de koning. Bijna alle auteurs beschrijven hoe de koning daar in Amsterdam werd opgewacht door een groep protestanten onder leiding van de dichter en predikant Bernard ter Haar. Het ene boek beschrijft deze situatie uitgebreider dan het andere.

“De koning [verloochende] zijn persoonlijke sympathie voor de beweging niet”, schrijven Rijsens en Van der Meulen heel neutraal in *Geschiedenis des vaderlands*.²⁰ De zin is onderdeel van een citaat, maar de auteurs vermelden niet de herkomst ervan. De tekst van Rijsens *Geschiedenis van ons Vaderland* uit 1900 is anders, maar ook neutraal. “Bij de overhandiging van het adres sprak de koning eenige woorden, welke het ministerie noopten

¹⁸ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 1910, 1915 en 1919; Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931; De Boer, *Leerboek der geschiedenis van het vaderland*, 1934; Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919, 1923 en 1931; Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941; Geerling, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924.

¹⁹ Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941.

²⁰ Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931.

tot indiening van zijn ontslag...”²¹ Vijftien jaar later hebben hij en Van der Meulen de tekst iets scherper aangezet: *“Bij de overhandiging van het adres sprak de Koning woorden, welke duidelijk zijne sympathie met de beweging te kennen gaven...”*²² Willem III hield een toespraak *“die als bewijs van sympathie voor de anti-katholieke beweging kon worden uitgelegd”*, schrijven Geerling en De Geus heel neutraal.²³ Pik schrijft in zijn *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis* dat de koning een *“vriendelijk antwoord”* gaf, een antwoord dat *“van zeer algemene aard”* was, maar wel heel anders was dan dat hij van de regering moest zeggen.²⁴ Vos schrijft heel neutraal: *“het ministerie vond in ’s konings antwoord aanleiding zijn ontslag in te dienen.”*²⁵ En Erhatz en Bosman schrijven in *Ons verleden*: *“Uit de woorden, naar verhaald werd, door de koning geuit, bij gelegenheid dat hem zulk een verzoekschrift werd aangeboden nam het ministerie aanleiding om opheldering of ontslag te verzoeken.”*²⁶ Kolléwijn schrijft in zijn *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis* niets over de koning²⁷, net als Van Rijsens in zijn druk uit 1889 van zijn *Geschiedenis des vaderlands*.²⁸

Slechts een aantal auteurs vertellen wát de koning precies gezegd heeft, waaronder Japikse. Hij schrijft:

“De koning antwoordde welwillend, maar zonder iets te beloven; uit zijne verzekering, dat „deze dag” de banden van het Oranje-huis en het vaderland hechter gemaakt had, mocht men opmaken dat zijn sympathie aan de zijde der betogers was.”

Doedes is in *De Nederlanders* nog een stukje uitgebreider. Hij schrijft: *“s Konings bedoelde woorden waren: „deze dag heeft den band tusschen het huis van Oranje en het vaderland nog hechter vastgesnoerd en dierbaarder aan mijn hart gemaakt.”*” Ook Kleijntjens en Huijbers gebruiken deze woorden in hun *De lage landen bij de zee*.²⁹ Pik wijdt in zijn *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis* nóg meer uit. In een voetnoot beschrijft hij precies

²¹ Van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1900.

²² Van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1915.

²³ Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924.

²⁴ Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925, 1941.

²⁵ Vos, *Van oude tijden tot heden*, 1904, 1911 en 1924.

²⁶ Erhatz en Bosman, *Ons verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen*, 1875, 1882 en 1900.

²⁷ Kolléwijn, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1888.

²⁸ Van Rijsens, *Geschiedenis des vaderlands*, 1889.

²⁹ Kleijntjens en Huijberts, *De lage landen bij de zee*, 1927.

wat de koning volgens het kabinet had moeten zeggen, en wat de koning daadwerkelijk zei.³⁰ De Boer is nóg uitgebreider. In een bijlage achterin zijn boek staan de toespraak van dominee Bernard ter Haar afgedrukt, enkele van de zinnen die de koning daarop zei én de reactie van de ministerraad op die woorden.³¹ Waarom zouden de auteurs deze teksten hebben afgedrukt? Een mogelijke verklaring is dat ze leerlingen hiermee uitdagen zelf een oordeel over de situatie te vormen. Als dat zo is, zien we omslag in de didactiek, want in veel boeken spiegelen auteurs de leerlingen slechts één visie voor, zoals we in deze scriptie zien.

De meeste auteurs schreven, zoals we zagen, erg neutraal over de woorden van de koning, en tegelijkertijd zijn ze in het stuk erg negatief over hem. De auteurs zetten tegenstelling tussen de koning en Thorbecke scherp aan. “... maar Willem III heeft duidelijk partij gekozen tegen Thorbecke”, schrijven Kleijntjens en Huijbers in een stuk over de aanbieding van de petitie.³² En in een bijzin aan het eind van het stuk schrijven ze “... Willem III, die [Thorbecke] graag kwijt was...”³³ In zijn *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis* gebruikt Pik dezelfde woorden, maar dan in het gedeelte over de aanbieding van de petitie.³⁴ In zijn *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis* versterkt Pik de tegenstellingen nog een beetje. “... Willem III, die Thorbecke, ook om zijn meesterachtigen toon, graag wilde slijten ...”, schrijft hij daar.³⁵ In beide series schrijft Pik: “Thorbecke was gevallen, niet door een parlementaire nederlaag, maar blijkbaar door den wil des konings.” Dit stuk staat tussen aanhalingstekens, waarschijnlijk omdat het een citaat is, onduidelijk overigens van wie.³⁶ Rijsens en Van der Meulen gebruiken dezelfde woorden: “Niet een parlementair votum had Thorbecke tot aftreden genoopt, maar de wil van den koning ...”.³⁷ Deze zin is onderdeel van een langere zin, en staat schuin gedrukt. Waarschijnlijk is ook dit een citaat. De auteurs vermelden ook niet wie het gezegd of geschreven heeft. Erhatz en Bosman schrijven: “Zoo was het eerste ministerie-Thorbecke gevallen, maar niet door eigen zwakheid!”³⁸ Opmerkelijk is het uitroepteken. Daarmee lijken ze te willen benadrukken dat

³⁰ Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919, 1923 en 1931.

³¹ De Boer, *Leerboek der geschiedenis van het vaderland*, 1934.

³² Kleijntjens en Huijberts, *De lage landen bij de zee*, 1927.

³³ Ibid.

³⁴ Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941.

³⁵ Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919, 1923 en 1931.

³⁶ Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941; Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919, 1923 en 1931.

³⁷ Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931.

³⁸ Erhatz en Bosman, *Ons verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen*, 1875, 1882 en 1900.

het kabinet-Thorbecke juist heel krachtig was. Ook Geerling en De Geus schrijven iets soortgelijks als de hierboven genoemde voorbeelden: “...Willem III, die zich gaarne van Thorbecke ontslagen zag...”³⁹ en tegen het einde van het gedeelte:

*“Het bedenkelijke hierbij was, dat het kabinet niet aftrad door een uitspraak van de Kamer, maar door den wil des konings, wat bij velen de vrees wekte, dat Willem III een persoonlijk gouvernement wilde voeren, zoals zijn grootvader dat gedaan had.”*⁴⁰

Met deze laatste zin doen Geerling en De Geus er duidelijk een schepje bovenop.

De woorden die de auteurs kiezen om de situatie te beschrijven, zijn erg negatief. Ze beschrijven de Aprilbeweging nu als een heftige strijd tussen de koning en Thorbecke en schilderen de koning af als een gefrustreerde man, teleurgesteld dat hij zoveel macht heeft moeten inleveren. Ze doen alsof de koning met opzet tegen het kabinetsbeleid inging, om zo van Thorbecke af te komen. Alsof er dus sprake is van een groot complot tegen hem en het liberale ministerie. De koning wordt afgeschilderd als wrede dader en Thorbecke als weerloos slachtoffer. Dat wordt versterkt doordat de auteurs helemaal niet benoemen waarom de koning zo'n hekel had aan Thorbecke. Pik is overigens een uitzondering, hoewel zijn toelichting summier is. De koning vond dat Thorbecke teveel de meester uithing, noteert hij. Als de auteurs hadden geschreven: “Thorbecke en de koning hadden een hekel aan elkaar”, had de tekst veel neutraler geweest. Het was in de tijd van de Aprilbeweging wel bekend dat de koning niet met Thorbecke door één deur kon, en in de tijd dat deze geschiedenismethodes verschenen moet dat al helemaal bekend zijn geweest. Toch is de manier waarop de auteurs over de situatie schrijven opmerkelijk. Begin twintigste eeuw waren mensen veel koningsgezinder. De koning stond aan het hoofd van het land, was als een vader voor zijn burgers. Het lijkt alsof de auteurs zeggen: Thorbecke is belangrijker dan de koning.

Eén auteur verbindt zich wel met het koningshuis – overigens niet met koning Willem III, maar met zijn vader Willem II. “De grondwet van 1848 ... was het resultaat van de samenwerking tussen Willem II, de liberalen en de katholieken...”, schrijven de katholieke

³⁹ Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924.

⁴⁰ Ibid.

auteurs Kleijntjens en Huijbers.⁴¹ En ze vervolgen: “*Willem II ontweek bij voorkeur de revolutie en werkte gaarne mede om zijn katholieke onderdanen recht te doen wedervaren.*”⁴² De auteurs zijn erg positief over de voormalige koning. Ze benadrukken dat hij aan hún kant stond en zij aan zijn kant. Over Willem III waren de auteurs overigens wel tamelijk negatief. Op zich is dat te begrijpen: de koning leek het herstel van de hiërarchie tegen te werken. Tielemans, auteur van de eerder aangehaalde katholieke methode voor het lager onderwijs, verbindt zich wél met Willem III. Dankzij zijn “rechtvaardigheid” kon de bisschoppelijke hiërarchie hersteld worden, beklemtoont hij:

*“Dat de oude boom van het Katholicisme, zoo diep wortelend in het erf van st. Willibrordus, door het terugkeren van onze bisschoppen wederom opleefde, nieuwe loten schoot en door de aanhoudende zorgen van onze geliefden kerkvoogden zich hooger verheft, zijne kruin breed uitspreidt en overvloedige vruchten voortbrengt, danken we voor een groot deel aan het vaderlijk bestuur van onzen goeden Koning Willem III, wiens rechtvaardigheid dit alles mogelijk maakte.”*⁴³

5.4 Thorbecke, de “tweede koning” van Nederland

Bijna alle auteurs zien de Aprilbeweging als een episode uit de regeringstijd van het eerste kabinet-Thorbecke. Overigens hebben de meeste auteurs veel aandacht voor de politiek in hun boeken. Voordat de auteurs aan de beschrijving van de Aprilbeweging beginnen, staan de meeste eerst stil bij het leven van Thorbecke. Allemaal behandelen ze de wetten die onder zijn leiding zijn gemaakt: de kieswet, de provinciale wet, de gemeentewet, de scheepvaartwetten, de post- en telegraafwet, de wet tot afschaffing van de accijns op varkens- en schapenvlees en de onteigeningswet. De meeste auteurs noemen de wetten kort, zoals Vos, Erhartz, Japikse, Pik, De Boer, Doedes en Rijsens en Van der Meulen (in hun *Geschiedenis van ons vaderland*). Een enkele auteur legt heel uitgebreid uit waar de wetten over gaan, zoals Geerling en De Geus en Rijsens en Van der Meulen (in hun *Geschiedenis des vaderlands*). Bijna alle auteurs schrijven de wetten op het conto van het kabinet. Maar het stuk over de wetten volgt in bijna alle gevallen direct na een introductie over het leven van Thorbecke, waarmee wordt gesuggereerd dat Thorbecke een grote hand heeft gehad in het

⁴¹ Kleijntjens en Huijberts, *De lage landen bij de zee*, 1927.

⁴² Ibid.

⁴³ Tielemans, *Schetsen uit de geschiedenis van ons vaderland*, 1896.

maken van deze wetten. De auteurs lijken hiermee te willen laten zien hoe goed Thorbecke wel niet was.

Dat wordt al helemaal duidelijk als we naar verschillende van die introducties over het leven van Thorbecke kijken. Die stukjes verschijnen in hetzelfde hoofdstuk als de Aprilbeweging, maar steeds iets ervoor, als een soort introductie. Verschillende auteurs beschrijven Thorbecke in een paar woorden, veel wijden zelfs meerdere zinnen aan zijn leven. Anderen hebben ook een kleine biografie over Thorbecke gemaakt, typografisch aangegeven met aanhalingstekens of met een inspringing. Over Thorbecke schrijven de auteurs veel meer dan over de koning, zoals we zagen. Over de liberale politicus zijn ze ook veel positiever. Eigenlijk schrijven alleen Vos, Japikse, Kollewijn en Van Rijsens in zijn *Geschiedenis des vaderlands* uit 1889 weinig over zijn leven en eigenschappen. Erhatz en Bosman schrijven daarentegen zeven pagina's over het leven van de politicus. Dat doen ze in een tweede gedeelte van hun boek, waar ze overigens ook aandacht hebben andere gebeurtenissen en personen, zoals koning Willem III.⁴⁴

Doedes is erg kritisch over Thorbecke, laten we daar mee beginnen. Zijn tekst verscheen overigens niet in de introductie op de Aprilbeweging, maar middenin het verhaal:

“Thorbecke had moeten zorgen, dat de zaak in minder kwetsenden vorm had plaats gehad, maar hij had haar te veel overgelaten aan den min. v. buitenl. Zaken Van Sonsbeeck. Want vooral de vorm had aanstoot gegeven.”⁴⁵

Thorbecke had de boel wat meer in handen moeten houden, vindt Doedes. Hij had sterker moeten optreden, de touwtjes strakker in handen moeten houden. Maar hij heeft, schrijft Doedes, teveel aan zijn collega Van Sonsbeeck overgelaten. Het lijkt wat negatief geformuleerd, alsof Thorbecke teveel andere dingen aan zijn hoofd had of gewoon lui was. Geen enkele andere auteur heeft zoveel commentaar op Thorbecke. De katholieke Kleijntjens en Huijbers zijn bijvoorbeeld redelijk positief:

“Johan Rudolf Thorbecke, in 1798 te Zwolle geboren, bezat zeldzaam geëvenaarde regeringstalenten en was een door zijn scherpzinnigheid slagvaardig debater en geleerd

⁴⁴ Erhatz en Bosman, *Ons verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen*, 1875, 1882 en 1900.

⁴⁵ Doedes, *De Nederlanders*, 1890 en 1908.

jurist. Zijn stugge, hoekige houding en zijn tegenzin, om wat hij voor de waarheid hield in verzachtenden en voor zijn tegenstanders aangename vorm te gieten, hebben menigen aanhanger van hem vervreemd.”⁴⁶

Na een beschrijving van Thorbecke, gaan de auteurs door, en in dat stuk verbinden ze zich overduidelijk aan de liberalen en aan Thorbecke in het bijzonder. Ze noemen zich zelfs bondgenoten van de liberalen.

“De grondwet van 1848, in eersten vorm geredigeerd door Thorbecke, was het resultaat van de samenwerking met Willem II, de liberalen en de katholieken. Al was er nog geen katholieke staatspartij, de onderlinge eensgezindheid was er wel onder de voortreffelijke leiding van een al te bescheiden man als Van Son. ... Willem II ontweek bij voorkeur de revolutie en werkte gaarne mede om zijn katholieke onderdanen recht te doen wedervaren. De liberalen moesten hun bondgenooten wel te vriend houden, want van de conservatieven en calvinisten hadden zij niets te verwachten.”⁴⁷

Thorbeckes grondwetsherziening werd mede mogelijk gemaakt door de katholieken, schrijven Kleijntjens en Huijberts. Het is opvallend dat ze inspelen op het tegenargument dat de katholieken in die tijd helemaal niet zo georganiseerd waren als op het moment dat de methode uitkwam. De Katholieke Staatspartij bestond dan nog wel niet, de katholieken werden bijeen gebracht onder de leiding van Van Son. Dit lijkt op het achteraf iets mooier voorstellen van de geschiedenis. Ook in latere tijden konden de liberalen niet zonder de katholieken. *“Van de conservatieven en calvinisten hadden ze niets te verwachten”*, schrijven ze. De Boer laat dan wel de mindere kanten van Thorbecke zien, verder is hij heel positief over hem:

‘[Thorbecke] was een man van grote bekwaamheid, ene uitmuntend redenaar en scherpzinnig debater; door zijn onbuigzaam en hoekig karakter had hij echter veel vijanden, terwijl hij in hofkringen lang als republikein werd beschouwd.’⁴⁸

⁴⁶ Kleijntjens en Huijbers, *lage landen bij de zee*, 1927.

⁴⁷ Kleijntjens en Huijbers, *lage landen bij de zee*, 1927.

⁴⁸ De Boer, *Leerboek der Geschiedenis van het vaderland*, 1934.

In een ingesprongen stukje daarna: “... *Als hoogleraar was hij ‘bemind en gevreesd tegelijkertijd; onverschillig liet hij niemand.’*” Een citaat overigens, maar onduidelijk van wie.⁴⁹

De teksten van Kleijntjens en Huijbers en De Boer zijn op het eerste oog neutraal. Ze behandelen immers zowel de positieve als de negatieve kanten van de liberale politicus. Maar opvallend is dat beide schrijvers de negatieve kanten aan anderen toeschrijven. Ze schrijven dat veel mensen vonden dat hij “onbuigzaam” was en dat hij een “hoekig karakter” had. De positieve kanten, “zijn zeldzaam geëvenaarde regeeringstalenten”, schrijven ze aan niemand toe. De auteurs geven hier overduidelijk hun mening. Het is alsof ze zeggen: veel mensen hadden een hekel aan Thorbecke, maar het was eigenlijk een enorm goede man. De auteurs treden hier op de voorgrond.

Van Rijsens en Van der Meulen noemen in hun *Geschiedenis van ons vaderland*, alleen dat Thorbecke een “hoekig” en “heerschzuchtig karakter” had. De rest van de tekst is één groot eerbetoon aan de liberale politicus:

Van 1849 tot 1872, het jaar van zijn dood, is Thorbecke de hoofdfiguur in de parlementaire arena geweest, en op de eerste jaren zijner staatkundige werkzaamheid is toepasselijk wat men van Richelieu zeide: „Hij was als de tweede koning in het land”. Ook in het buitenland kende men zijne machtige positie ... [Hij] was een man van een hoekig, heerschzuchtig karakter, een groot rechtsgeleerde, een uitnemend redenaar, eene krachtige persoonlijkheid, onder wie de liberale partij uitnemende wetten heeft tot stand gebracht In 1849 aan het bewind komende, gaf hij geen program, maar sprak de fiere woorden: „Wacht op onze daden.””⁵⁰

Thorbecke is niet een maar dé “hoofdfiguur in de parlementaire arena” geweest, schrijven Van Rijsens en Van der Meulen. Thorbecke was dat niet even, aan het begin van zijn carrière, toen hij de grondwet herschreven had, en enkele belangrijke wetten gemaakt had, nee Thorbecke was 23 jaar lang “de hoofdfiguur”. Anders was hij het beslist langer. Van Rijsens en Van der Meulen vergelijken Thorbecke zelfs met de eind zestiende, begin zeventiende-eeuwse Franse katholieke (!) kardinaal Richelieu. Net als deze kardinaal was

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1900; Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1915.

Thorbecke volgens Van Rijssens en Van der Meulen “als een tweede koning van het land”. En ze vervolgen met een hele lijst goede eigenschappen: hij had heel veel verstand van het recht, kon goed spreken en had een “krachtige persoonlijkheid”. Dankzij Thorbecke heeft de liberale partij “uitnemende wetten” tot stand gebracht. Opvallend is dat Van Rijssens en Van der Meulen in hun *Geschiedenis des vaderlands* bijna tot niets zegt over het leven en de eigenschappen van Thorbecke, hoewel daarbij gezegd moet worden dat ze in die serie wél heel uitgebreid schrijven over de wetten die onder Thorbecke tot stand zijn gekomen.⁵¹

Pik heeft zo goed als geen oog voor de negatieve kanten van Thorbecke. Hij schrijft alleen dat de koning niet goed met hem door één deur kon, en dat is niet eens een echt oordeel. Pik is verder vol lof over de liberale politicus.

“Thorbecke is een der belangrijkste figuren uit onze parlementaire geschiedenis. Hij was een kundig rechtsgeleerde, een talentvol redenaar, een scherpzinnig debater, een krachtige persoonlijkheid. ... De daden van het 1ste ministerie Thorbecke (1849-1853) bleven niet uit; nooit zijn zoovele en zoo belangrijke wetten tot stand gekomen als onder dit ministerie.”⁵²

Thorbecke is een van de “belangrijkste figuren uit onze parlementaire geschiedenis”. Dat is nogal een compliment. Pik is ook lovend over Thorbeckes karaktereigenschappen. Hij had veel verstand van het recht, kon goed praten, was scherp in debatteren en had een “krachtige persoonlijkheid”. Het stukje is een groot compliment aan de liberale politicus. Bovenstaande tekst is overigens ook in Piks *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis* verschenen, zij het iets ingekort: hier ontbreekt de laatste zin.⁵³ Maar daarmee is Pik in dit boek niet minder positief over Thorbecke. In de tekst van Geerling en De Geus is geen enkel commentaar over Thorbecke te vinden. Zij schrijven:

“Een kwart-eeuw heeft [Thorbecke] een rol gespeeld van buitengewone beteekenis. Op de geschiedenis van dien tijd, den tijd van Thorbecke, heeft hij zijn stempel gedrukt: door hem zijn de vormen geschapen, waarin het Nederlandsche staatsbestuur zich jarenlang heeft bewogen.”⁵⁴

⁵¹ Van Rijssens, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931.

⁵² Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919, 1923, 1931.

⁵³ Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941.

⁵⁴ Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911, 1924.

In een ingesprongen stukje daarna: *“Vele voortreffelijke eigenschappen waren in zijn persoon verenigd: hij blonk niet alleen uit als staatsman, maar was tevens een voortreffelijk redenaar en scherpzinnig debater.”*⁵⁵

Net als bij de teksten van Kleijntjens en Huijbers, De Boer en Pik valt in de tekst van Geerling en De Geus op dat Thorbecke veel lof toegezongen wordt. Hij heeft een rol gespeeld “van buitengewone beteekenis” – niet even, maar een “kwart-eeuw” lang. Hij heeft zelfs “zijn stempel gedrukt” op de geschiedenis van die tijd. En, schrijven ze, zijn eigenschappen waren niet gewoon goed, maar “voortreffelijk”. Hij had er niet een paar van, maar “vele”. Hij was niet alleen een goed staatsman, schrijven ze, maar ook nog een “voortreffelijk redenaar” en een “scherpzinnig debater”. Over zijn arrogantie en starheid schrijven ze opvallend genoeg niets.

Negatieve woorden over Thorbecke zijn ook nergens te vinden in de zeven pagina’s die Erhatz en Bosman aan het leven van Thorbecke besteden. Ze behandelen ieder aspect van zijn handel en wandel: van zijn geboorte tot zijn overlijden, van zijn hoogleraarschap op verschillende universiteiten tot zijn ministerschap in verschillende kabinetten, en van ideeën over de grondwet tot de totale herziening ervan. Over het aantreden van het eerste kabinet-Thorbecke: *“Nu opende zich het vruchtbaarste tijdperk, dat onze parlementaire geschiedenis kan aanwijken.”*⁵⁶ Over de val van het kabinet zeggen ze:

*“Den 19 April 1853 trad hij af als Minister, maar bij de daarop gevolgde ontbinding en vernieuwing der Tweede Kamer werd hem door meer dan één Kiesdistrict een zetel in dit Wetgevend Lichaam aangeboden. Het Ministerie was veranderd van naam, andere personen hadden plaats genomen aan de groene tafel; maar de kracht, die Thorbecke en zijn volgelingen in het Parlement ontwikkelden, ofschoon zij aanvankelijk de minderheid vormden, dwongen de achtereenvolgende regeeringen de beginselen van het Eminente Hoofd der Liberale Partij te huldigen. De overwegende invloed van Thorbecke in de Tweede Kamer had ten gevolge, dat bijna geen enkele wet van eenig belang werd aangenomen, die niet zijn geest ademde, of waartoe hij niet het initiatief genomen had.”*⁵⁷

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Erhatz en Bosman, *Ons verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen*, 1875, 1882 en 1900.

⁵⁷ Erhatz en Bosman, *Ons verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen*, 1875, 1882 en 1900.

Zelfs toen Thorbecke niet meer in de regering zat, was hij betrokken bij iedere belangrijke wet die werd aangenomen, benadrukken ze. Over zijn overlijden schrijven ze:

“Een rilling ging door het geheele land, toen de mare van zijn dood zich verspreidde. Een groot man en een trouw burger telde het Vaderland minder. Wie hem in zijn kracht wilde kennen, had slechts de vergaderzaal van het Parlement binnen te treden. Daar was hij oppermachtig, d aar vond hij schaars zijns zijn gelijke. Die eenvoudige man met zijn lange, magere gestalte, in bruine jas gekleed, die redenaar met zwakke stem was een meester in het parlementaire debat, die zijn hoorders met ingehouden adem om zich heen verzamelde. Ondanks de somberheid zijner woorden was zijn voordacht helder en kernachtig en bezat hij een onovertroffen zeggingskracht, gepaard met een hoffelijkheid, die zich, zelfs tegenover zijn tegenstanders nooit verloogende. Bij zijn uitgebreide kennis en zijn zeldzame bekwaamheden in alle takken van wetenschap, bezat hij een organiseerend talent bij uitnemendheid, een oprechte Vaderlandsliefde, een strikte eerlijkheid en ongeveinsden waarheidszin.”⁵⁸

Erhatz en Bosman komen woorden te kort om Thorbecke te eren. Hij was “een groot man en trouw burger”, schrijven ze. Hij was “oppermachtig” in het parlement en was “een meester in het parlementaire debat”. Verder had hij een “een uitgebreide kennis” en was hij bekwaam “in alle takken van wetenschap.”

In eigenlijk alle beschrijvingen over de Aprilbeweging heeft Thorbecke een – of beter gezegd – de belangrijkste rol. De meeste stukken beginnen met een zin waarin staat dat het kabinet-Thorbecke gevallen is als gevolg van de Aprilbeweging en eindigen met een zin waarin staat dat het ministerie-Thorbecke gevallen was, en dat het ministerie-Van Hall aantrad.⁵⁹ In een aantal gevallen begint het stuk niet met Thorbecke, maar wel met een zin over de door hem herziene grondwet, waarin staat dat de katholieken hun kerk door de

⁵⁸ Erhatz en Bosman, *Ons verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen*, 1875, 1882 en 1900.

⁵⁹ Erhatz en Bosman, *Ons verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen*, 1875, 1882 en 1900; Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 1910, 1915 en 1919; Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919 en 1923; Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941; De Boer, *Leerboek der Geschiedenis van het vaderland*, 1934; Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924; Van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1900; Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1915; Van Rijsens, *Geschiedenis des vaderlands*, 1889.

herziene grondwet naar eigen inzicht mochten inrichten.⁶⁰ Enkele illustrerende voorbeelden: Piks beschrijving over de Aprilbeweging⁶¹ begint met: “*Het ministerie-Thorbecke is gevallen ten gevolge van wat de „Aprilbeweging” is genoemd*” en eindigt met het citaat “*Thorbecke was gevallen, niet door een parlementaire nederlaag maar blijkbaar door den wil des Konings.*” Het stuk hierop volgend, begint met “*Thans trad op het ministerie Van Hall...*” En: De Boers beschrijving over de Aprilbeweging⁶² begint met “*De talrijke vijanden van Thorbecke vonden weldra gelegenheid hem te doen vallen*” en eindigt met “*De Tweede Kamer, die op de hand was van Thorbecke, werd ontbonden en onder de invloed der calvinistische stroming leden de liberalen bij de stembus de nederlaag ... zijn oude, krachtige positie heeft hij daar evenwel nooit teruggevonden.*”

De auteurs beginnen en eindigen niet alleen met Thorbecke, maar bijna allemaal voeren ze hem ook op in het midden van het verhaal. Ze hebben het dan vooral over hem wanneer ze schrijven dat de conservatieven hem, zoals we zagen, ten val proberen te brengen.⁶³ Dat Thorbecke zo’n belangrijke rol speelt, is ook te zien aan veel paragraaftitels. In veel boeken wordt de koning genoemd in de titel, maar in iets meer dan de helft van de boeken heeft het hoofdstuk dat over de Aprilbeweging gaat, de naam van Thorbecke in de titel.⁶⁴ Kleijntjens en Huijbers hebben de paragraaf bijvoorbeeld “Thorbecke” genoemd.⁶⁵ Geerling en De Geus hebben “Het eerste ministerie Thorbecke (1848-1853). De Aprilbeweging” boven hun paragraaf gezet.⁶⁶ En Pik noemde in beide series de paragraaf hetzelfde: “*Het 1ste ministerie Thorbecke (1849-’53). De Aprilbeweging.*”⁶⁷

Thorbecke is dus de hoofdrolspeler in praktisch alle verhalen: het verhaal begint in de

⁶⁰ Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931; Kleijntjens en Huijbers, *lage landen bij de zee*, 1927; Doedes, *De Nederlanders*, 1890 en 1908; Kolléwijn, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1888; Vos, *Van oude tijden tot heden*, 1904, 1911 en 1924.

⁶¹ Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919 en 1923; Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941.

⁶² De Boer, *Leerboek der Geschiedenis van het vaderland*, 1934.

⁶³ Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924; Vos, *Van oude tijden tot heden*, 1904, 1911 en 1924; Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 1910, 1915 en 1919; Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919 en 1923; Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941; De Boer, *Leerboek der Geschiedenis van het vaderland*, 1934; Kleijntjens en Huijbers, *lage landen bij de zee*, 1927; Van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1900; Van Rijsens en Van der Meulen, *Geschiedenis van ons vaderland*, 1915.

⁶⁴ Naast de titels hieronder: Van Rijsens, *Geschiedenis des vaderlands*, 1924 en 1931; Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 1910, 1915 en 1919. Japikse schrijft ‘liberalen en conservatieven’.

⁶⁵ Kleijntjens en Huijbers, *lage landen bij de zee*, 1927.

⁶⁶ Geerling en De Geus, *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1911 en 1924.

⁶⁷ Pik, *Overzicht der vaderlandsche geschiedenis*, 1919, 1923 en 1931; Pik, *Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1925 en 1941.

meeste gevallen met hem, eindigt met hem, en vaak komt hij ook nog terug in het midden. De val van Thorbecke en zijn kabinet vormt dus zoals we dat noemen, het plot van het verhaal. Om het begrip plot te duiden, moeten we even een uitstapje maken. Volgens de Franse filosoof Paul Ricoeur (1913-2005) vertellen mensen voortdurend verhalen aan elkaar over dingen die ze hebben meegemaakt, gelezen of gezien hebben of van anderen gehoord hebben. Zo'n verhaal is volgens hem geen opsomming van losse feitjes en gebeurtenissen, maar bevat het een kern, een ordening en een doel, omdat het anders niet overkomt. Voor een verhaal moeten dus allerlei losse feiten en gebeurtenissen samengevoegd en geïntegreerd worden. Ricoeur noemt dit proces van het aanbrengen van een plot "emplotment". Er ontstaat zo "*a synthesis of heterogeneous elements*".⁶⁸ Op dezelfde manier hebben de schoolboekschrijvers hun verhaal over de Aprilbeweging rondom Thorbecke opgebouwd.

5.5 Conclusie

In het vervolg van dit hoofdstuk koppel ik mijn bevindingen aan de concepten 'natiestaat', '(nationale) identiteit en 'herinneringsstrijd'. Geen enkele auteur beschrijft Nederland als exclusief protestants land, zagen we in hoofdstuk 4. Nederland staat eigenlijk sowieso niet zo centraal in het stuk over de Aprilbeweging. Nederland is de plek waar de bisschoppelijke hiërarchie wordt ingesteld en waar alle rumoer plaatsvindt, maar daar blijft het bij. Ook andere termen voor Nederland, zoals vaderland, komen bijna niet tot niet voor.

De grondwet, de wetten die daaruit voortgevloeid zijn zoals de Kies-, gemeente- en provinciewet en de maker van de wetten, Thorbecke, staan wel centraal in de stukken over de Aprilbeweging. Dat de katholieke kerk bisschoppen mocht aanstellen, kwam natuurlijk doordat de grondwet daar de vrijheid voor gaf, beklemtonen de auteurs. Er is volgens hen wel veel aan te merken op de manier waarop die aanstelling ging, maar dat lag niet aan de grondwet. In de stukken over de Aprilbeweging speelt de grondwet een van de belangrijkste rollen. Het lijkt alsof de auteurs daarmee willen zeggen: geloof doet er niet toe, de grondwet is typisch Nederlands – dat is de kern van het Nederlander-zijn. Iedereen die de grondwet accepteert, is een echte Nederlander. De grondwet bindt Nederland samen en zorgt voor een nationale identiteit. De grondwet is ook liberaal, benadrukken de auteurs. De burger

⁶⁸ D. Wood, *On Paul Ricoeur. Narrative and interpretation* (New York 1991) 21-22.

heeft vrijheid van geloof en heeft meer invloed op de politiek. Eigenlijk zeggen ze zelfs: een échte Nederlander is liberaal. Het is ook alsof de auteurs de leerlingen niet alleen proberen warm te maken voor de grondwet, maar ook voor het liberale gedachtegoed en zo een liberaal-constitutionele identiteit proberen over te brengen.

Om Thorbecke draait het in de verhalen over de Aprilbeweging. De schrijvers benadrukken dat Thorbecke de man is die voor de nieuwe grondwet en enkele van de daaruit voortvloeiende wetten gezorgd heeft. Veel auteurs beklemtonen ook dat Thorbeckes wetten nog steeds de basis vormen van de wetten die toentertijd golden (en vandaag de dag nog steeds gelden). Verder zijn ze heel erg te spreken over zijn kennen, kunnen en zijn. Veel auteurs beginnen én eindigen hun verhaal over de Aprilbeweging ook met hem. De schoolboekauteurs hemelen Thorbecke op, maar leveren daarentegen veel kritiek op de koning. Hij ging voor zijn eigen gewin en stootte Thorbecke van de troon, zeggen ze eigenlijk. Het is opvallend dat de auteurs de koning niet meer als het hoogste gezag van het land erkennen. Thorbecke lijkt zijn plaats te hebben overgenomen, en is nu een soort 'Vader des Vaderlands', staande aan het hoofd van de natiestaat Nederland. Voor deze gedachte lijken ze leerlingen warm te willen maken. Ze doen er alles aan om Thorbecke op te hemelen en zijn tegenstanders neer te halen. De auteurs proberen medelijden op te wekken. Het is alsof ze zeggen: Thorbecke heeft heel veel betekend voor Nederland, voor toen én voor nu, maar hij werd op een laffe manier uit de regering gegooid. De conservatieven en de koning worden daarmee in een daderrol geplaatst en Thorbecke in een slachtofferrol.

De geschiedenismethodes zijn allemaal zo'n twintig tot tachtig jaar na de Aprilbeweging verschenen. Toch lijkt het alsof veel boeken vlak na de Aprilbeweging zijn geschreven. De auteurs maken de conservatieven zwart, onder andere omdat ze zich onder de protestantse opstandelingen gemengd zouden hebben en negatieve informatie zouden hebben verspreid, met het doel Thorbecke van zijn plek te stoten. Ook de koning krijgt er van langs. Hij zou een hekel hebben aan Thorbecke en zou de Aprilbeweging hebben aangegrepen om zich van het te ontdoen. De auteurs laten zien dat Thorbecke eigenlijk niets te verwijten viel, integendeel juist. Ze leggen ook niet duidelijk uit waarom de koning en de conservatieven niets met Thorbecke hadden. Daarmee doen ze net alsof ze hem 'zomaar' van de troon willen stoten. Zodoende kunnen we concluderen dat er sprake is van een herinneringsstrijd in de geschiedenismethodes.

Hoofdstuk 6 Conclusie

In voorgaande hoofdstukken kwam een veelheid aan onderwerpen voorbij. We keken naar het ontstaan en de ontwikkeling van de hbs. We zagen hoe vanaf de start van de hbs geschiedenislessen werden gegeven, en hoe het geschiedenisonderwijs zich verder ontwikkelde. We kregen inzicht in hoe de katholieken een identiteit ontwikkelde die zowel katholiek als nationaal Nederlands was. We maakten kennis met Thorbecke en zijn nieuwe grondwet, en met Koning Willem III. We waren getuige van de felle Aprilbeweging en – het belangrijkste – we onderzochten hoe deze beweging terugkwam in geschiedenismethodes. In dit hoofdstuk komen alle losse lijntjes bij elkaar. Daarmee geef ik antwoord op de hoofdvraag: *“Op welke wijze wordt de Aprilbeweging van 1853 verbeeld in geschiedenismethodes van circa 1875 tot 1941?”* In dit hoofdstuk presenteer ik een samenvatting van mijn bevindingen, reflecteer ik kritisch op mijn methode en geef ik enkele aanbevelingen voor verder onderzoek.

In alle onderzochte geschiedenismethodes is ruime aandacht voor de religieuze kant van de Aprilbeweging. De meeste auteurs staan heel positief tegenover de komst van de bisschoppen. Ze schrijven veel over de aanloop naar, en het daadwerkelijke komst van de geestelijken en spreken ook over *herstel*, in de zin van de kerk weer in oude staat terugbrengen. De auteurs schrijven daarnaast ook uitgebreid over de bezwaren van de protestanten. Het lijkt alsof de auteurs niet alleen de katholieken begrijpen, maar ook de protestanten. Ieder het zijne – deze liberale gedachte geven de auteurs hun lezers mee.

Maar de focus in de methodes ligt toch vooral op de politieke kant van de beweging. De conservatieven begonnen zich te roeren in de Aprilbeweging, en probeerden Thorbecke en zijn kabinet ten val te brengen, schrijven de auteurs (ik ben hier overigens niets over tegen gekomen in de wetenschappelijke literatuur). Ook wijzen ze er op dat de koning een hekel had aan Thorbecke en daarom tegen hem inging door sympathie te tonen aan de protestanten, waardoor het kabinet-Thorbecke viel. In verschillende boeken worden zelfs de in opstand komende protestanten als tegenstanders van Thorbecke afgeschilderd. Over deze groepen spreken de meeste auteurs zo negatief, dat het net lijkt alsof de Aprilbeweging zich

voor hun ogen afspeelde – terwijl die in de meeste gevallen al twintig tot zeventig jaar voor publicatie van de methode afgelopen was. Opvallend was dat de katholieke auteurs erg negatief over de protestanten schreven. Aanstellers zijn ze volgens hen. We lijken hier getuige van een herinneringsstrijd in de publieke sfeer tussen katholieken en protestanten, en conservatieven, protestanten en liberalen.

Veel schrijvers zetten Thorbecke neer als onschuldig slachtoffer. Dat doen ze op twee manieren. Op één na, legt geen enkele auteur in de tekst over de Aprilbeweging uit waarom de partijen tegenover elkaar stonden. Een grote groep schrijvers vertelt overigens voor het stuk over de Aprilbeweging wel iets over de opvattingen van de partijen, maar leerlingen moeten zelf een link leggen met deze tekst en die over de Aprilbeweging. De schrijvers doen dus alsof de protestanten, de conservatieven en de koning Thorbecke zomaar, zonder reden aan de kant wilden zetten. De auteurs zijn daarentegen wel heel erg positief over Thorbecke. Velen wijden uit over de grondwet die hij heeft herzien en over zijn kies-, gemeente- en provinciewet. In de meeste boeken is zelfs een kleine biografie van hem opgenomen, waarin veel lovende woorden staan. In één schoolboek staan zelfs zeven pagina's over het leven van de politicus.

In werkelijkheid is Thorbecke overigens helemaal niet zo onschuldig, bleek uit de literatuur. Rogier en De Rooy omschrijven Thorbecke als een hele arrogante man. En uit Drentjes biografie blijkt dat hoewel Thorbecke zag dat veel politici zijn ideeën te liberaal vonden, hij gewoon stug doorzette. Dit kritische beeld komt nauwelijks terug in de geschiedenismethodes.

Thorbecke is in bijna alle geschiedenismethodes de hoofdrolspeler. Het verhaal begint in de meeste gevallen met hem, en eindigt ook met hem. In ongeveer alle methodes is de Aprilbeweging onderdeel van een beschrijving Thorbeckes carrière.

De auteurs laten ons zien dat de Aprilbeweging een strijd is om de grondwet. Voor een groot deel draaien hier hun verhalen over de Aprilbeweging om. Door de herziene grondwet mocht de katholieke kerk zich naar eigen inzicht organiseren, wat angst voor overheersing bij de protestanten opriep en voor spanningen tussen hen en de katholieken zorgde. De conservatieven vonden dat de nieuwe grondwet burgers teveel vrijheid gaf, en daardoor belandden ze in een conflict met de liberalen.

Bijna alle auteurs schrijven negatief over de paus, niet omdat ze vinden dat de grondwet te ver gaat of omdat ze tegen de katholieken zijn, maar omdat de paus het kabinet

niet vooraf op de hoogte bracht van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie . Daarmee ging hij eigenlijk tegen het beleid van Thorbecke en zijn ministers in, en dat vinden de auteurs kwalijk.

Naast dat de auteurs de grondwet een centrale rol geven in hun vertelling over de Aprilbeweging, zijn velen er ook enorm positief over. Ze benadrukken ook het liberale karakter van de grondwet: dat de grondwet kerk en staat definitief scheidde en aan iedereen geloofsvrijheid gaf. De auteurs beklemtonen ook dat de grondwet voor iedereen gelijk is, en alle mensen in Nederland – hoe verschillend ook – met elkaar verbindt. De auteurs proberen bij de leerlingen liefde voor de grondwet en voor het liberale gedachtegoed op te wekken. Het is alsof ze een nationale liberaal-constitutionele identiteit bij ze proberen over te brengen.

Door de ruime aandacht voor de herziene grondwet en de maker ervan, lijken de auteurs Thorbecke te bekronen tot nieuwe Vader des Vaderlands, stand aan het hoofd van natiestaat Nederland. En dat is best opmerkelijk. Met de moderne literatuur over Thorbecke en Willem III komt dat beeld weliswaar overeen, maar in de onderzoeksperiode 1875-1941 hadden veel mensen nog respect voor de monarchie. Nederlanders beschouwden de koning juist als een soort vader van alle burgers. Maar de auteurs zijn erg kritisch op de koning, zoals we zagen. Bijna allemaal noemen ze dat hij van Thorbecke af wilde en de Aprilbeweging aangreep om dat ook daadwerkelijk te doen. Het lijkt alsof Thorbecke de rol van de koning heeft genomen in de onderzochte geschiedenismethodes.

Bovenstaande bevindingen komen overeen met de literatuur. Zo liet Amsing zien dat veel leraren tot ver in de negentiende eeuw het opwekken van vaderlandsliefde als een van de doelen van het geschiedenisonderwijs zagen. Hun opvatting was tegen het einde van de negentiende eeuw wel iets veranderd. Wat leerlingen leerden, moest vrij van religie en partijtwist zijn. Iedereen moest zich erin kunnen vinden, en daarmee bleef de geschiedenisles dus het doel houden om een nationale identiteit op te roepen bij de leerlingen. Veel leraren vonden het ook belangrijk dat leerlingen verstand kregen van de politiek. Alleen zo konden ze later goed functioneren als burgers, vonden ze. In de vijfjarige hbs was veel aandacht voor staatskunde. De ontwikkeling ervan leerden ze in de geschiedenislessen, en de toenmalige stand van zaken kregen ze weer in aparte lessen. De leerlingen kregen veel les over de nieuwste geschiedenis. Dat verklaart waarom de eind

negentiende-eeuwse geschiedenismethodes al ruime aandacht aan de Aprilbeweging besteden – een gebeurtenis die dan nog maar amper twintig, dertig jaar eerder plaatsvond.

Geen enkele geanalyseerde methode is uitgesproken protestants of conservatief, dus over hoe verschillend de groepen over de Aprilbeweging schreven, heb ik niet kunnen onderzoeken. Ook heb ik maar een expliciet katholiek schoolboek kunnen analyseren, dus of mijn bevindingen stroken met andere katholieke methodes, weet ik niet. Ze stroken in ieder geval met de twee katholieke methodes van de lagere school. Vanwege deze beperkingen heb ik in deze masterscriptie vooral onderzocht hoe er in de liberale geschiedenismethodes over de verschillende groepen geschreven wordt.

Het bleek lastig om katholieke, protestantse en conservatieve schoolmethodes te vinden. Daarvoor zijn verschillende redenen. Allereerst lag in de *Historisch Didactische Collectie* van de *Erasmus Universiteit* alleen een katholiek boek. Een groot deel van de boeken uit de collectie is afkomstig van geschiedenisboekauteur Leo Dalhuisen. De boeken in de collectie zijn dus de boeken die hij zelf gebruikte of in ieder geval interessant vond. De tweede reden voor het ontbreken van protestantse en katholieke boeken heeft te maken met het bijzonder onderwijs. Tot 1910 waren er nog maar heel weinig confessionele hogere burgerscholen. Protestanten vonden vakken als natuur- en scheikunde heel lang ‘werelds’. Daar kwam bij dat pas vanaf 1922 het bijzonder middelbaar onderwijs voor een groot deel gesubsidieerd werd. Een derde reden was dat een duidelijke definitie van het begrip ‘protestants’ ontbreekt. Wat reken je tot het protestantisme? Alleen de orthodoxe tak of ook de ‘liberaal-neutrale’? Het ontbreekt daarnaast aan een goed overzicht van christelijke hbs’en. Van welke tak waren ze? Hoeveel leerlingen trokken ze? Wat voor boeken gebruikten ze? Een vierde, laatste reden is dat het niet eens altijd zichtbaar is welke kleur een boek heeft. Op de voorkant of in het voorwoord staat het niet. En ook aan de uitgever is het niet altijd te zien.

Het is überhaupt onduidelijk welke boeken op school werden gebruikt. Veel boeken waren geschikt voor meerdere niveaus, en ook lang niet altijd werd het juiste schoolboek voor het juiste niveau gebruikt, schreef Amsing. En zoals we ook al eerder zagen, kreeg de vijfjarige hbs pas in 1920 een standaard leerplan. Een vaststaande boekenlijst heeft er waarschijnlijk tot zeker voor die tijd niet bestaan. De driejarige hbs kreeg niet eens zo’n plan, en dus waarschijnlijk ook niet zo’n boekenlijst. Ook de ‘aanbodkant’ geeft geen duidelijkheid over welke boeken werden gebruikt. Een goed overzicht van de ontwikkeling van de

verschillende uitgevers uit de negentiende en begin twintigste eeuw ontbreekt namelijk. Hoe hoog de oplage van een geschiedenismethode was is dus niet te achterhalen. Of ik dus de meest gebruikte methodes heb onderzocht, weet ik dus niet.

Nog onduidelijker is overigens wat de hbs precies is. Toen de Wet op het Middelbaar Onderwijs uitkwam, was de school nog wel goed gedefinieerd. Maar mede omdat lange tijd een standaardleerplan ontbrak, kon de hbs zich in alle vrijheid ontwikkelen. De vijfjarige hbs trok meer richting het gymnasium, terwijl de driejarige hbs meer de kant uit ging van de mulo. Had ik niet beter specifiek vijfjarige hbs-boeken en gymnasiumboeken kunnen analyseren, in plaats van drie- en vijfjarige hbs- en gymnasiumboeken? En in welke verhouding stond de middelbare meisjesschool met de hbs? De hbs en het middelbaar en hoger onderwijs zijn dus niet duidelijk afgebakend.

Uit deze kritische beschouwing volgen enkele aanbevelingen. Het zou nuttig zijn als er een lijst gemaakt van geschiedenismethodes en in welke bibliotheken die bewaard worden. Op basis van die lijst kan dan misschien ook wel afgeleid worden welke boeken populair waren en welke niet. Het onderzoek naar negentiende- vroeg twintigste-eeuwse lesmethodes zou ook enorm geholpen worden met een overzicht van uitgeverijen uit die tijd. Karin Ghonem-Woets heeft al een goed begin gemaakt met het doorlichten van de geschiedenis van de katholieke uitgeverijen Zwijssen en Malmberg (Zutphen 2011).

Ik kwam tijdens dit onderzoek ook nog op een aantal ideeën die om verder onderzoek vragen. De eerste idee is om onderzoek te doen naar de scholenstrijd op het middelbaar en hoger onderwijs. Hoe zat het met de financiering en subsidiëring van de scholen? Wanneer werden ze opgericht? Welk publiek trokken ze? Van wat voor kerkelijke stroming waren ze? Het tweede idee is om lesboeken van de lagere school en het middelbaar en hoger onderwijs met elkaar te vergelijken op thema's als natiestaat, vaderland en nationale identiteit. Het derde idee is om meer onderzoek te doen naar de verbeelding van Thorbecke in lesmethodes. Hij werd geloofd en verguisd. Hoe is dat terug te zien? Het vierde en laatste idee is om onderzoek te doen naar de inhoud van negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse aardrijkskunde boeken. Hoe wordt er geschreven over het Nederlandse grondgebied? Er zou ook onderzoek gedaan kunnen worden naar lesboeken over moderne staatsinrichting uit die tijd. Worden er bepaalde politieke ideeën bij de lezer overgebracht? |

Woord van dank

Deze scriptie had ik niet kunnen maken zonder de hulp van een aantal mensen. Dr. Jan Jüngen, beheerder van de *Historisch-Didactische Collectie*, bracht mij op het idee onderzoek te doen naar de verbeelding van de Aprilbeweging in middelbare school-methodes. Daarnaast heeft hij mij wegwijs gemaakt in de collectie, en mocht ik meerdere keren boeken lenen om thuis te kunnen analyseren. Prof. dr. Maria Grever heeft mij begeleid bij het opzetten en daadwerkelijk uitvoeren van het onderzoek. Ook hielp ze mij met het verwoorden van de resultaten, en bracht ze correcties aan in eerdere versies. Jacques Dane, hoofd collectie en onderzoek van het *Onderwijsmuseum* heeft mij geholpen waar kon, ondanks de verhuizing van het museum. Aan hem heb de oudste geschiedenismethode uit dit onderzoek te danken. En mijn studiegenoten hebben mij tijdens de bespreking van artikelen en presentaties met mijn deelconclusies voorzien van waardevolle tips. Dank aan allen!

Jan Pieter Rottier, juli 2015

Bijlage I Bronnenlijst

Jaar	Titel
1870	W.J.F. Nuyens, <i>Vaderlandsche geschiedenis voor de jeugd, inzonderheid ten gebruiken bij huisonderwijs en voor de bijzondere R.K. Scholen</i> (C.L. van Langenhuysen, Amsterdam, twaalfde druk, 1870) 216-217.
1875	Erhartz B.A., en J.M.H Bosman, <i>Ons Verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen</i> (S.E. van Nooten, Schoonhoven, derde druk, 1875) III-V, 76-77, 210-215.
1882	Erhartz, B.A., en J.M.H. Bosman, <i>Ons verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen</i> (S.E. van Nooten, Schoonhoven, vijfde druk, 1882) III-V, 76-77, 213-219.
1888	Kollewijn, A.M., <i>Leerboek der vaderlandsche geschiedenis</i> (A.M. Slothouwer, Amersfoort, achtste druk, 1888) 321-322.
1889	Rijsens, F. van, <i>Geschiedenis des vaderlands. gymnasiaal, middelbaar en lager onderwijs</i> (J.B. Wolters, Groningen, vijfde herziene druk, 1889) 246-247.
1890	Doedes, N.D., <i>De Nederlanders. Een schets onzer vaderlandsche en koloniale geschiedenis</i> (A. Meijer, Firma H. Kuipers & J.G. Wester, Leeuwarden, 1890) 295-296.
1896	Tielemans, L.J., <i>Schetsen uit de geschiedenis van ons vaderland</i> (Van Mastrigt en Verhoeven, Arnhem, 1896) 152-154.
1900	Erhartz B.A., en J.M.H Bosman, <i>ons verleden, de geschiedenis des vaderlands in schetsen en tafereelen</i> (Keming en Zoon 1900) III-V, 89-90, 266-274.
1900	Rijsens, F. van, <i>Geschiedenis van ons vaderland</i> (J.B. Wolters, tweede druk, 1900) 428-430.
1904	Vos, Jac. M., <i>Van oude tijden tot heden. Geschiedenis van ons vaderland</i> (P. Noordhoff uitgever, Groningen, zesde herziene druk, 1904) 233-234.
1908	Doedes, N.D., <i>De Nederlanders. Een schets onzer vaderlandsche en koloniale geschiedenis</i> (Meijer & Schaafsma, Leeuwarden, vierde verbeterde druk, 1908) 295-296.
1910	Japikse, N., <i>Leerboek der Nederlandsche geschiedenis, ten gebruike van Gymnasia en H.B. scholen</i> (J.B. Wolters, Groningen 1910) 300-301.
1911	Geerling, A.W., en D. de Geus, <i>Leerboek der vaderlandsche geschiedenis</i> (W. Versluys, Amsterdam, tweede deel, 1911) 276-280.
1911	Vos, J.M., <i>Van oude tijden tot heden. Geschiedenis van ons vaderland</i> (P. Noordhoff uitgever, Groningen, twaalfde druk, 1911) 233-234.
1915	Rijsens, F. van, <i>Geschiedenis van ons vaderland</i> (J.B. Wolters, Groningen, vijfde omgewerkte druk, 1915) 457-459.
1915	Japikse, N., <i>Leerboek der Nederlandsche geschiedenis</i> (J.B. Wolters, Groningen/Den Haag, derde herziene druk, 1915) 301-302.
1919	Japikse, N., <i>Leerboek der Nederlandsche geschiedenis, vooral ten gebruike van gymnasia en H.B. Scholen</i> (J.B Wolters, Groningen/Den Haag, vierde herziene druk 1919) 301-302.

1919	Pik, J.W., <i>Overzicht der vaderlandsche geschiedenis, tweede deel</i> (W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, derde druk 1919) 187-190.
1923	Pik, J.W., <i>Overzicht der vaderlandsche geschiedenis, tweede deel</i> (W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, vierde herziene en bijgewerkte druk, 1923) 197-201.
1924	Geerling, A. W., <i>Leerboek der vaderlandsche geschiedenis, tweede deel</i> (W. Versluys, Amsterdam, derde omgewerkte druk 1924) 276-280.
1924	Rijsens van, F. en A.J. van der Meulen, <i>Geschiedenis des vaderlands</i> (J.B Wolters, Groningen/Den Haag, zestiende druk, 1924) 247-250.
1924	Vos, Jacs. M., <i>Van oude tijden tot heden. Geschiedenis van ons vaderland</i> (P.Noordhoff uitgever, Groningen, zestiende druk, 1924) 266-267.
1925	Pik, J.W., <i>Beknopt leerboek der vaderlandsche geschiedenis</i> (W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, zesde bijgewerkte druk, 1925) 233-235.
1927	Kleijntjens, J., en H.F.M. Huijbers <i>De lage landen bij de zee. Beknopt leerboek der Nederlandsche geschiedenis</i> , (H.J. Dieben, Leiden, elfde druk, 1927) 249-251.
1931	Pik, J.W., <i>Overzicht der vaderlandsche geschiedenis, tweede deel</i> (N.V. Uitgevers-Maatschappij W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, vijfde herziene druk 1931) 193-197.
1931	Rijsens, F. van, en A.J. van der Meulen, <i>Geschiedenis des vaderlands. Voor gymnasium en middelbaar onderwijs, kweek- en normaalscholen</i> (J.B. Wolters, Groningen/Den Haag/Batavia, zeventiende druk, 1931) 296-301.
1934	Boer de, M.G., <i>Leerboek der geschiedenis van het vaderland met historisch leesboek</i> (A.W. Sijthoff's uitg. mij. N.V., Leiden, Deel II, 1934) 129-132, 209-210.
1941	Pik, J.W., <i>Beknopt leerboek der vaderlandse geschiedenis</i> (N.V. Uitgevers-Maatschappij W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, tiende herziene en bewerkte druk, 1941) 234-236.

Bijlage II Analyzeschema

1. Algemene informatie	
1.1 Titel, Auteur, Uitgever, Jaar eerste druk, Druk en jaar van dit boek	
1.2 Doelgroep	
1.3 Type boek	
1.4 Aantal pagina's voor onderwerp van totaal	
1.5 Commentaar auteur(s) Doel boek, didactiek ...	
1.6 Biografische informatie over auteurs	
1.7 Conclusie	
2. Historische actoren, gebeurtenissen en processen	
2.1 Welke historische actoren worden genoemd	
2.2 Welke gebeurtenissen	
2.3 Wat voor processen	
2.4 Welke personen, gebeurtenissen of processen krijgen veel aandacht en welke niet of worden juist genegeerd?	
2.5 Vanuit welk perspectief wordt het verhaal verteld? Wie is de 'hoofdpersoon'?	
2.6 Conclusie	
3. Retoriek	
3.1 Hoe innemend is het verhaal? Terminologie? gebruik van emoties? 'Othering'? 'Aanbidding' van helden? Afschildering van vijanden?	
3.2 Roepen ze een identiteit op?	
3.3 Stereotypes, zwart-wittegenstelling, tweedeling	
3.4 Narratieve structuur, plot en eenheid van het verhaal?	
3.5 Appiel op waarden en houding?	
3.6 Omissies: wat wordt NIET gezegd in de tekst? Wat wordt juist extra benadrukt?	
3.7 Worden er mythische, bijbelse of heroïsche figuren aangehaald?	
3.8 Conclusie	

4. Argumentatie en didactiek	
4.1 Hoe worden gebeurtenissen verklaard? Hoe worden historische femomenen/gebeurtenissen/actoren gepresenteerd?	
4.2 Worden ze in context geplaatst?	
4.3 Gebruik van bronnen en bronfragmenten of citaten? Vanuit diverse perspectieven?	
4.4 Didactische benadering: - Gebruik (primaire) bronnen? - gebruik historische vaardigheden? Welke? - Worden studenten uitgedaagd om een eigen standpunt te ontwikkelen?	
4.5 Conclusie	
5. Afbeeldingen	
5.1 Hoeveel afbeeldingen (%)?	
5.2 Wat staat op afbeeldingen?	
5.3 Functie afbeeldingen? Een plaatje bij een praatje? Nieuwe perspectieven of aanvulling op tekst?	
5.4 Onderschriften	
5.6 Andere parateksten	
5.7 Conclusie	

Literatuurlijst

- Anderson, Benedict, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (London / New York 2006).
- Altena, Bert en Dick van Lente, *Vrijheid en Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen, 1750-1989* (Hilversum 2011).
- Amsing, Hilda, *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs, 1863-1920* (Delft 2002).
- Bank, Jan, Gijsbert van Es, Piet de Rooy, *Kortweg Nederland. Wat iedereen moet weten over onze geschiedenis* (Wormer 2005).
- Berg, van den Dirkjan, *De koloniale geschiedenis in schoolboeken. Een narratieve en deconstructieve analyse van de koloniale geschiedenis in Wereld in Wording en Sprekend verleden tussen 1950 en 2012* (masterscriptie Radboud Universiteit Nijmegen) augustus 2013
- Blom, J.C.H., *Verzuiling in Nederland 1850-1925* (Amsterdam 1981)
- Bosmans, J., 'Het onbehaaglijke vaderland. De katholieke staatkunde en de staat der Nederlanden in de negentiende en twintigste eeuw, *BMGN - Low Countries Historical Review* 108 (1993) 417-430.
- Carretero, Mario, et al eds., *History Education and the Construction of National Identities* (Londen 2012) 153-170.
- Chauveau, Manon, *Algerian colonial history in French textbooks. At the crossroad of nationalism and memory clashes* (masterscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam) 2013.
- Drentje, Jan, *Het vrijste volk der wereld. Thorbecke, Nederland en Europa* (Zwolle 1998).
- Drentje, Jan, *Thorbecke, een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004)
- Fontaine, P.F.M., J. Jansen, S.P. Koopmans en J.A.G.M Olvers, 'Instrumentarium ter beoordeling van een leerboek geschiedenis' in N. Bakker, P.F.M. Fontaine en J.G. Toebes (red) *Historisch-didactische cahiers 3: Schoolboekanalyse* (Groningen 1980) 66-84.
- Frijhoff, Willem 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *BMGN - Low Countries Historical Review* 107 (1992). 614-634.
- Fuchs, Eckhardt, 'Introduction: Contextualizing School Textbook Revision', *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 2 (2010) 1-12.
- Gellner, Ernest *Nations and Nationalism* (Malden/Oxford/Carlton 1983).
- Ginderachter, Maarten van, 'Het vaderland vanuit kikkerperspectief - Recent Belgisch en Nederlands onderzoek naar natievorming tijdens de lange negentiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 122 (2009) 522-537.
- Grever, Maria en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007).
- Hall, Stuart, 'Who needs Identity', in: Paul du Gay, Jessica Evans en Peter Redman (eds.) *Identity* (London/Thousand Oaks/New Delhi 2005, 5e druk).
- Hobsbawm, Eric J., *Nations and Nationalism Since 1780. Programme, Myth, Reality*, (Cambridge 1990).

- Hobsbawm, Eric J., 'Introduction: Inventing Traditions' in Eric J. Hobsbawm en Terence Ranger (eds) *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983).
- Hooykaas, G.J. 'Koning Willem III en de grondwet in april 1853', *BMGN - Low Countries Historical Review* 109 (1994) 53-56.
- Houkes, Annemarie, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)* (Amsterdam 2009).
- Kaarsemaker, A.J. 'Beknopt instrumentarium t.b.v. een schoolboekanalyse' in N. Bakker, P.F.M. Fontaine en J.G. Toebe (red) *Historisch-didactische cahiers 3: Schoolboekanalyse* (Groningen 1980) 85-89.
- Knippenberg, Hans, 'Nationale integratie en de 'etnisering' van katholieken en protestanten: de rol van onderwijs', in Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900*. (Amsterdam 1996) 177-196.
- Los, Emma, *De canon van het onderwijs* (Amsterdam: 2012).
- Mandemakers, Kees, *Hbs en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland ca. 1800-1968* (Amsterdam 1996).
- Meulen, van der Dik, *Koning Willem III. 1817 - 1890* (Amsterdam 2014).
- Nicholls, Jason, 'Methods in School Textbook Research', *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research* 3 (2003) 11-26.
- Onken, Eva-Clarita 'The Baltic States and Moscow's 9 May Commemoration: Analysing Memory Politics in Europe', *Europe-Asia Studies* 59 (2007) 23-46
- Pingel, Falk, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision* (Parijs/Braunzweig 2010).
- Porat, Dan, 'A contemporary past: History textbooks as sites of national memory' in Alaric Dickinson, Peter Gordon and Peter Lee, *Raising standards in history education. International Review of history education* 3 (London 2001) 36-55.
- Readts, P., 'Katholieken opzoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898' *BMGN - Low Countries Historical Review* 107 (1992) 713-725.
- Repoussi, Maria and Nicole Tutiaux-Guillon, 'New Trends in History Textbook Research: Issues and Methodologies toward a School Historiography', *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 1 (2010) 154-170.
- Rijpma, Jasper. *Jan Pieterszoon Coen op school. Historisch besef en geschiedenisonderwijs in Nederland, 1857 - 2011* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam) januari 2012.
- Rothberg, Michael, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization* (Stanford 2009).
- Rogier, L.J. en N. de Rooy, *In vrijheid herboren, Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag 1953).
- Sas, Niek van, 'De mythe Nederland', in idem, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004)
- VanSledright, Bruce, 'Narratives of Nation-State, Historical Knowledge, and School History Education', *Review of Research in Education* 32 (2008) 109-146
- Wertsch, James V., 'Narrative tools of history and Identity', *Culture & Psychology* 3 (1997) 5-20.
- Winter, Jay, 'The performance of the past: memory, history, identity' in Karin Tilmans, Frank van Vree, Jay Winter (eds.), *Performing the Past. Memory,*
- Wood, D., *On Paul Ricoeur. Narrative and interpretation* (New York 1991)

- Zeijden, Albert van der Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving (Hilversum 2002).
- Zerubavel, E. *Time maps. Collective memory and the social shape of the past.* (Chicago: 2003).